

Vakken in samenhang

Een digi(bord)boek voor samenhang tussen
kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

slo

Vakken in samenhang

Een digi(bord)boek voor samenhang tussen
kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie

April 2011

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2011 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het scholen toegestaan zonder voorafgaande toestemming van SLO deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen voor gebruik in en ten behoeve van de school.

Een digi(bord)boek voor samenhang tussen kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie is een product van het SLO-project Inhoudelijk leiderschap en inhoudelijke kwaliteit.

Auteurs: Inge Roozen, Anita Oosterloo en Martin Klein Tank

Eindredactie: Anita Oosterloo en Inge Roozen

Digitaal ontwerp en realisatie: Martin Klein Tank

Fotografie: OBS de Marnewier en en Anita Oosterloo

Met dank aan:

Corry Tramper (cultuurcoördinator en leraar), Jelle de Boer (directeur) en de leerlingen van groep 5/6 van obs De Marnewier in Kimsverd voor hun grote inzet en betrokkenheid bij dit project.

Rinus Oswald en Peter Bonnema van de Harlinger Aardewerk- en Tegelfabriek, voor de rondleiding en de workshop tegelschilderen.

Hubert Lumyès (alias Mijnheer Kleistra), educatief medewerker van keramiekmuseum de Princessehof in Leeuwarden, voor zijn begeleiding van de leerlingen van De Marnewier.

Marja van Graft, Anky Jacobse en Harry Paus (SLO), voor het meelesen van deze publicatie.

Informatie

SLO

Secretariaat Primair Onderwijs

Telefoon (053) 4840 661

Internet: www.slo.nl

E-mail: SO-PO@slo.nl

AN: 1.5634.348

Inhoud

Vooraf	5
1. Een doorkijkje naar de praktijk	7
1.1 Experimenteren met digiboeken/digi(bord)boeken	7
1.2 'Harlings blauw'	8
1.3 'Harlings blauw' in de praktijk	10
1.4 Relatie met kerndoelen	18
2. Samenhang in het onderwijsaanbod	21
2.1 Waarom streven naar samenhang?	21
2.2 Samenhang tussen kunstzinnige oriëntatie en wereldoriëntatie	22
2.3 Samenhang met taal	22
2.4 Samenhang in het curriculum	23
2.5 Samenhang in inhoudelijk beleid	24
2.6 Verantwoordelijkheid delen	25
3. Hoe werk je een thema uit?	27
3.1 Het thema voorbereiden	27
3.2 Activiteiten plannen	28
3.3 Werk in uitvoering	29
3.4 Het thema afsluiten	30
3.5 Samenvatting	32
4. Mogelijkheden van een digibord	33
4.1 Mogelijkheden en kansen	33
4.2 Het digibord en binnen- en buitenschools leren	34
4.3 Digibordlessen	35
4.4 Het digi(bord)boek als logboek	36
4.5 Structuur van het digi(bord)boek bij 'Harlings blauw'	36
4.6 Vaardig met de computer, vaardig met het digibord	36
4.7 Tips voor het werken met een digi(bord)boek	37
Literatuur	39
Bijlagen	41
Bijlage 1 Instrumenten	43
Bijlage 2 Achtergrondinformatie voor kunstzinnige oriëntatie(beeldende vakken) en taal	93

Vooraf

In 2009 heeft er binnen het SLO-project *Inhoudelijk leiderschap en inhoudelijke kwaliteit* een pilotproject plaatsgevonden over samenhang tussen kunstzinnige oriëntatie, wereldoriëntatie en taal door te werken vanuit een thema. Samen met basisschool De Marnewier in Kimswerd is een voorbeeldthema ontwikkeld. Hierin zijn kunstzinnige oriëntatie, wereldoriëntatie en taal in samenhang uitgewerkt en is de culturele omgeving betrokken door uitstapjes naar een tegelfabriek en een keramiekmuseum en door een gastspreker in de school. De cultuurcoördinator, tevens leraar van groep 5/6, heeft gewerkt op het snijvlak van kunst en erfgoed rond een thema uit de eigen culturele omgeving: 'Harlings blauw'.

Het digitale schoolbord (digibord) speelde een belangrijke rol in het project: als een middel dat bijdraagt aan het realiseren van samenhang, als een middel om de wereld van buiten de school binnen de school te halen en als onderwijsleermateriaal bij taken binnen het thema. Met een zogenoemd digi(bord)boek kon de leraar haar lessen voorbereiden en uitvoeren. Daarnaast werd via dit digi(bord)boek door leraar en leerlingen gewerkt aan een groepslogboek/portfolio: leerlingen kozen producten om te bewaren in het digi(bord)boek en ze gaven daarbij hun reflecties op wat ze gedaan en geleerd hadden. Daarmee geeft het digi(bord)boek een weerslag van het onderwijsleerproces en vormt het een basis voor presentatie en evaluatie van het thema.

Het digi(bord)boek dat leraar en kinderen van De Marnewier samen hebben gemaakt tijdens het werken aan het thema geeft een inspirerend beeld van het onderwijsleerproces. Het is als voorbeeld te downloaden via www.slo.nl/primair/themas/samenhang. Daar is ook een 'leeg' digi(bord)boek te downloaden om eigen activiteiten en lessen voor te bereiden en uit te voeren.

Doelgroep

Deze publicatie is bedoeld voor schoolteams in het primair onderwijs die – met name in de midden- en bovenbouw – voor de vakgebieden kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie gebruik willen maken van de mogelijkheden van een digi(bord)boek. De publicatie geeft handreikingen aan groepsleraren, coördinatoren en directeuren waarmee zij:

- keuzes kunnen maken om te werken aan samenhang tussen de leergebieden kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie;
- aandacht kunnen besteden aan omgevingsgericht cultuuronderwijs binnen zelf gekozen thema's;
- relaties kunnen leggen tussen een gekozen thema en kerndoelen, tussendoelen en leerlijnen (tule) en de referentieniveaus voor taal;
- met behulp van een digi(bord)boek de mogelijkheden van het digitale schoolbord kunnen benutten om samenhang tussen vakken te bevorderen en de methodes wat meer los te laten.

Educatief medewerkers van culturele instellingen kunnen de publicatie gebruiken wanneer zij basisscholen willen ondersteunen bij het vormgeven van omgevingsgericht cultuuronderwijs, bijvoorbeeld door digitaal lesmateriaal te ontwikkelen dat leraren bij de uitvoering van een thema kunnen opnemen in hun digi(bord)boek.

Hoofdstuk 1 geeft een kijkje in basisschool De Marnewier in Kimsverd waar de cultuurcoördinator/leraar van groep 5/6, met ondersteuning van de directeur van de school, heeft geëxperimenteerd met het digi(bord)boek. Het hoofdstuk biedt een inspirerend beeld van de manier waarop de leerkracht samen met de leerlingen gewerkt heeft aan verschillende leergebieden binnen het thema 'Harlings blauw'.

Hoofdstuk 2 gaat in op de vraag *waarom* je binnen een thema aan samenhang tussen leergebieden zou werken. Het geeft een beknopt overzicht van het belang van samenhang tussen vakken om overladenheid van het programma te voorkomen en om het onderwijs begrijpelijker en betekenisvoller te maken voor kinderen. Het laat zien hoe omgevingsgericht cultuuronderwijs een levensechte context kan vormen om de leergebieden kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie in samenhang aan te bieden. In dit hoofdstuk komen tevens verschillende vormen van samenhang aan bod en wat het van een team vraagt om samenhang te realiseren.

Hoofdstuk 3 bevat praktische aandachtspunten en instrumenten om stapsgewijs een thema uit te werken met aandacht voor samenhang tussen leergebieden. Hoe kom je tot een thema? Welke leerinhouden betrek je wel bij het thema en welke niet? Welke contacten buiten school zijn er bij het thema nodig? Welke activiteiten komen aan de orde en in welke volgorde? Hoe kun je activiteiten structureren met behulp van het digi(bord)boek? Hoe sluit je het thema af en wat is de opbrengst van het thema voor de leerlingen?

Hoofdstuk 4 gaat in op de didactische mogelijkheden van het digibord en het digi(bord)boek om te werken aan meer samenhang tussen leergebieden. Daarnaast wordt een aantal basale ICT-vaardigheden besproken waarover leraren moeten beschikken en zijn er tips opgenomen om goed met een digi(bord)boek te kunnen werken.

Tot slot bevat de publicatie de verschillende instrumenten die tijdens het project ontwikkeld en bijgesteld zijn. Van elk instrument bestaat een versie met een uitgewerkt voorbeeld uit het project 'Harlings blauw' en een blanco versie die leraren kunnen gebruiken wanneer zij zelf een themaproject willen voorbereiden.

In een aparte bijlage staat achtergrondinformatie voor leraren die dieper op de leergebieden kunstzinnige oriëntatie (beeldend) en taal willen ingaan tijdens het werken aan een thema. De achtergrondinformatie is gekoppeld aan de Kerndoelen, en voor taal ook aan het Referentiekader taal.

1. Een doorkijkje naar de praktijk

Werken aan samenhang tussen vakgebieden vanuit cultuureducatie, hoe doe je dat? Op basisschool De Marnewier in Kimsward kozen directeur Jelle de Boer en Corry Tramper cultuurcoördinator/leraar van groep 5/6 ervoor om met behulp van een thema te werken aan omgevingsgericht cultuuronderwijs, en daarbij kunstzinnige oriëntatie, wereldoriëntatie en taal in samenhang aan te bieden. Het digi(bord)boek werd daarbij als middel ingezet. Hoe dat in z'n werk ging, is te lezen in dit hoofdstuk en te bekijken op de website (www.slo.nl/primair/themas/samenhang).

1.1 Experimenteren met digiboeken/digi(bord)boeken

Het team van OBS De Marnewier experimenteert al enige tijd met 'digiboeken'. Op de site van de school staan digiboeken als volgt omschreven:

Digiboekjes zijn 'boekjes' die je op de computer (of op het digitale schoolbord) kunt bekijken. Het zijn combinaties van tekst (geschreven of gesproken, soms beide) en beeld (soms bewegend, soms niet). Dat kunnen Word-, PowerPoint- of Flashbestanden zijn, maar net zo goed een instructie op het digitale schoolbord. Bij het Actif-board dat wij gebruiken heet dat een Flipchart.

In die combinaties van tekst en beeld stoppen we leerstof; informatie waar kinderen iets van opsteken, net als in een gewoon papieren boek. Afhankelijk van wat we ermee willen bereiken, stoppen we er soms ook opdrachten in. Daarvoor moeten kinderen soms iets opzoeken, of een toets maken, of informatie uit kaarten of grafieken halen, soms met andere kinderen samenwerken of overleggen of een mening vormen.

Waarom op de computer? Wel, als je als leerkracht de leerstof in de vorm van digiboekjes geschikt maakt voor de computer, dan hoeft in principe niet ieder kind tegelijkertijd hetzelfde te doen. Je kunt de leerstof behandelen als het jou uitkomt. Daarnaast kun je digiboekjes gemakkelijk aanpassen als er informatie wijzigt. Digiboekjes zijn gemakkelijker actueel te houden dan papieren leerboeken. Bij leerstof uit de methoden heb je maar te accepteren wat er in de boeken aangeboden wordt, bij digiboekjes kun je de leerstof relatief snel naar je eigen hand zetten. Een ander voordeel van digiboekjes is, dat je ze via de mail kunt versturen (afhankelijk van de grootte en de soort van de bestanden). We kunnen dus soms thuis verder werken, als we dat willen.

(www.obsmarnewier.nl)

Uitgangspunt bij het werken met digiboeken vormen de eigen ervaringen van leraren en leerlingen. Het is voor zowel leraren als leerlingen een middel om de regie in hun onderwijs meer in eigen hand te nemen en daarmee zelfstandiger ten opzichte van de methodes te komen staan.

Als onderdeel van het taalonderwijs maakt de onderbouw bijvoorbeeld verhalen rond de belevenissen van Raaf, de schoolvogel, die allerlei avonturen beleeft. Raaf mag met de kinderen mee naar huis en wat hij daar beleeft wordt door ouders en kinderen gefotografeerd. De kinderen brengen de foto's mee, vertellen hun belevenissen en de leraar schrijft die samen met de kinderen op. Ze mogen hun tekst ook inspreken. Zo ontstaan boekjes in PowerPoint die

op de website van de school worden gezet, voorzien van tips voor ouders om de boekjes samen met hun kinderen te bekijken, te lezen en te beluisteren.

Ook in de hogere leerjaren worden digiboeken gemaakt. Zo zijn de kinderen van de middenbouw met de trein naar een filmvoorstelling in Leeuwarden geweest. Het uitstapje wordt met foto's vastgelegd. In het kader van wereldoriëntatie en begrijpend lezen maken ze daarna een digiboekje 'Reizen met de trein'.¹

Corry, cultuurcoördinator en groepsleraar in groep 5/6, wil graag onderzoeken welke mogelijkheden het werken met digiboeken biedt voor onderwijs in samenhang rond een thema. Omdat ze met het digitale schoolbord nog weinig ervaring heeft zal haar directeur haar daarbij ondersteunen. Door de positieve ervaringen met het uitstapje met de trein naar de filmvoorstelling en door de belangstelling en motivatie van de kinderen voor het digiboek over hun eigen uitstapje, ontstaat het plan een cultureel uitstapje als uitgangspunt te nemen voor een digiboek. Nu gaat het niet om de reis ernaartoe, maar om het geheel van activiteiten die in het kader van het uitstapje plaatsvinden. Hoe kun je een dergelijk uitstapje op school voorbereiden en verwerken? De school besluit deel te nemen aan een pilotproject van SLO. In dit project onderzoekt de school hoe een digiboek kan worden ingezet als hulpmiddel bij het werken aan een thema waarbij kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie in samenhang worden aangeboden.

Een speciaal digiboek: het digi(bord)boek

Om verwarring met de gangbare definiëring van een digiboek te voorkomen, is in dit project ervoor gekozen om het begrip *digi(bord)boek* te gebruiken. Het digibord speelt in dit geval een belangrijke rol bij het invullen en samenstellen van het digiboek. In het boek zijn zowel het lesmateriaal als de verslaglegging opgenomen waardoor een soort logboek of groepsportfolio ontstaat.

1.2 'Harlings blauw'

Omgevingsgericht cultuuronderwijs is nieuw voor de school. In overleg kiezen directeur en leraar voor het thema 'Harlings blauw'. Uitgangspunt vormt het vlakke landschap tussen Kimswerd en Harlingen waar kleine heuveltjes en dalen de plek aangeven waar sinds 1600 klei werd afgegraven voor de Harlinger tegelfabriek.

¹ Zie voor de ervaringen van De Marnewier met digiboekjes en begrijpend lezen in Oosterloo, A. & H. Paus (red.) (2008). *Werken aan kwaliteit van taalonderwijs in Fryslân*. Enschede: SLO.

De beroemde blauwwitte Hollandse tegels kwamen niet alleen uit Delft maar ook uit de aardewerkfabrieken in Friesland, waarbij die uit Harlingen en Makkum twee van de oudste waren.

Vooraf toetst de leraar het thema aan een aantal criteria: is het thema betekenisvol voor de kinderen; past het binnen het jaarritme; welke mogelijkheden zijn er voor samenhang tussen leergebieden of vakken? Hoe kun je de culturele omgeving erbij betrekken, een gastdocent uitnodigen en met de groep een cultureel uitstapje maken (samenhang tussen binnen en buitenschools leren)? Zijn er voldoende materialen beschikbaar voor kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie waarmee kinderen zelfstandig aan het werk kunnen?

De leraar verwacht dat het thema de kinderen van groep 5/6 aanspreekt. Veel kinderen kennen de Friese tegels van thuis en een van de moeders is tien jaar tegelschilder geweest bij Koninklijke Tichelaar in Makkum. Ze start met een eerste brainstorm.

- Nuttig gebruik van tegels.
- Decoratief gebruik.
- Hoe worden tegels gemaakt? Het proces: van klei naar tegel.
- De spaceshuttle is bedekt met keramische tegels.
- Demonstreren productieproces.
- Kinderen maken zelf een tegel.
- Waar zien we tegels?
- Wat staat er op tegels?
- Spreuken op tegels, tegeltjeswijsheden.
- Keramiemuseum Prinsessehof in Leeuwarden - excursie? Gastles door educatief medewerker?
- Harlinger Aardewerk- en Tegelfabriek, Koninklijke Tichelaar in Makkum, Aardewerkfabriek.
- Sporen in het landschap: de kleiakkers langs de weg tussen Kimswerd en Harlingen.
- Alleen tegels, of ook ruimtelijke keramiek?

Na de eerste brainstorm gaat de leraar op zoek naar achtergrondinformatie. Ze heeft contact met de bibliotheek: is er misschien een leskist over dit thema? Zijn er boeken voor kinderen? Ze brengt samen met Jelle, de directeur, een bezoek aan de Harlinger Aardewerk- en Tegelfabriek en peilt wat de mogelijkheden zijn voor een cultureel uitstapje met een rondleiding en workshop. Kinderen zouden daar ook zelf een tegel kunnen beschilderen. Ze krijgen alvast een tegel van 400 jaar oud mee, om in de klas te laten zien. De directeur van de fabriek vertelt dat er bij de verbouwing van een basisschool restanten van een oude tegelfabriek zijn gevonden. Er heeft een stuk over in de krant gestaan. Het artikel wordt opgespoord. Ze bezoekt Het Hannemahuis, de oudheidkamer in Harlingen. Daar is een ruimte helemaal gewijd aan tegels. Ze verzamelt achtergrondinformatie: folders, boeken, websites. Ze maakt foto's in en om Harlingen die met het thema te maken hebben. Veel huizen in de straat van de Harlinger aardewerkfabriek hebben tegels met een naam erop bij de voordeur. Zit daar een opdracht voor de kinderen in? In haar tuin vindt ze een scherf. Er is een klein stukje van een tekening in blauw en wit op te zien. Ze stopt de scherf in een lucifersdoosje. Op oude tegels zijn onder andere kinderspelen afgebeeld. Zouden we tegels kunnen maken met spelletjes van nu? En stel je dan eens voor dat kinderen over 400 jaar onze tegels vinden...

Samen met de directeur bekijkt ze de zaakvakmethodes voor haar groep: worden er onderwerpen aangeboden die met dit thema samenhangen?

Voor het project heeft de leraar zes vrijdagmiddagen van twee lesuren beschikbaar. Nu is het de kunst om alle ideeën zo te verwerken dat het geheel in zes middagen past. Beperken is noodzakelijk. In samenwerking met de SLO-medewerkers komen leraar en de directeur tot een structuur voor de verschillende inhoud en activiteiten. Het project wordt ingedeeld in vier fases: de startfase, de fase van onderzoeken en ontdekken, de fase van het eigen werk, en de presentatiefase.

Zij maken gebruik van een aantal instrumenten om het thema verder voor te bereiden en greep te houden op de inhoud die ze in ieder geval aan de orde willen stellen:

- een instrument om sleutelvragen bij het thema te formuleren;
- een overzicht met kerndoelen per vak;
- een lijst met mogelijke onderwijsleeractiviteiten per fase;
- een planningsschema;
- een structuur voor de invulling van een digi(bord)boek rond een thema. Dit 'lege' exemplaar van een digi(bord)boek is een uitgebreidere versie dan de leraren van De Marnewier tot nu toe gewend waren: het boek is voorgestructureerd met de vier fases (start, onderzoeken en ontdekken, eigen werk en presentatie).

1.3 'Harlings blauw' in de praktijk

Fase 1: Start

In de week voordat het thema daadwerkelijk van start gaat, stuurt de leraar geheimzinnige e-mails naar de kinderen thuis. Ze wil de kinderen nieuwsgierig maken en hun belangstelling peilen voor het thema. Ze heeft vooraf de ouders ingelicht. De e-mails bevatten bijvoorbeeld alleen foto's, of een klein stukje van een artikel uit de krant. Ze vertelt dat de e-mails te maken hebben met een project dat vrijdag zal beginnen. De kinderen reageren enthousiast. Er wordt thuis over gepraat. Een van de kinderen neemt alvast een notitieboekje mee naar school. Op de voorkant heeft ze 'project' geschreven.

De eerste middag

Voor de eerste middag heeft de leraar een collage gemaakt van haar e-mails en die in het digi(bord)boek gezet. Daarmee begint ze. Bijna alle kinderen hebben zelf al afgeleid wat het thema van het project is.

Vervolgens werken de kinderen in groepjes aan korte opdrachten. Deze zijn vooral gericht op goed waarnemen, je verbeelding gebruiken en vragen formuleren.

Op het digibord staat een opdrachtencarrousel met de volgende opdrachten:

- *Met je handen in de klei...*
Kinderen doen onderzoek naar de verschillende eigenschappen van klei en ervaren het verschil tussen pure kleigrond en klei uit een pak. Ze voelen, kijken, ruiken en ze formuleren vragen.
- *Een schat in een doosje*
De schat is gevonden in de tuin van de leraar. Kinderen maken het lucifersdoosje open en bekijken de scherf. Op die scherf is een stukje van een afbeelding, waarschijnlijk een versiering op een tegel, te zien. Ze proberen te tekenen hoe de tegel eruit moet hebben gezien.
- *Als deze tegel kon praten*
Kinderen krijgen de tegel van 400 jaar oud. Stel je eens voor dat deze tegel kon praten en je van alles over zichzelf kon vertellen. Wat zou je dan allemaal willen weten? Ze noteren hun vragen.
- *Ik zie, ik zie ...*
Kinderen bladeren in boeken over tegels en bekijken allerlei afbeeldingen. Wat staat er allemaal op de tegels?
- *Een stukje uit de krant, wat is er aan de hand?*
Het artikel uit de krant over de opgravingen is ook in het digi(bord)boek opgenomen. Door eerst alleen de titel en de foto te bekijken, proberen de kinderen er gezamenlijk achter te komen wat er aan de hand is. Er zijn opgravingen gevonden van een oude tegelfabriek onder een school in Harlingen.

Reacties en vragen van de kinderen neemt de leraar op in het digibordboek.

Aan het einde van de middag laat de leraar de volgende pagina in het digi(bord)boek zien.

The image shows a digital board book interface. On the left, there is a vertical sidebar with the text 'Digi(bord)boek' and a 'START' button. Below the sidebar are four menu items: 'ONDERZOEKEN EN ONTDEKKEN', 'EIGEN WERK', 'PRESENTATIE', and 'slo'. The main content area has a dark blue background with a light blue header that says 'START'. Below the header, the text reads 'Wat gaan we doen de komende tijd?'. There are four bullet points: 'Kijken, praten en lezen over tegels', 'Zelf een tegelontwerp maken en uitvoeren', 'Naar een tegelfabriek', and 'Maar nu eerst naar buiten: voor het spel: Tegeltje Verwisselen.'. To the right of the text is an image of a decorative tile with a blue and white pattern. Above the tile is the text 'Harlinger Aardewerk en Tegelfabriek'. Below the tile are two logos: 'harlingen' and 'holland'.

Na deze eerste middag staat er een thematafel in het lokaal met allerlei spullen die met het thema te maken hebben: fotoboeken, een informatief boekje over tegels, folders waarin reclame op tegels staat geschreven, kaarten met tegelpatronen, een oude tegel, et cetera.

Fase 2: Onderzoeken en ontdekken

De tweede middag

Het is de week voor het Eurovisie songfestival. De vertegenwoordigers voor Nederland, de Toppers, zijn vaak op tv. Op internet vindt de leraar een bericht met een filmpje over de Toppers. Heel toevallig (?) dragen ze bijzondere pakken, met tegelmotieven. Een mooie kans om aan te sluiten bij de actualiteit.

De leraar en de directeur hebben van tevoren de internetpagina in het digi(bord)boek gezet en er een paar vragen voor de kinderen bij geschreven. Het bericht en de pakken zijn aanleiding om te praten over tegels en tegelmotieven in Rusland die erg lijken op die in Nederland. Hoe kan dat? De leraar vertelt de leerlingen over tsaar Peter de Grote die de tegels en de motieven in Nederland gezien had. Hij heeft ze vervolgens meegenomen naar Rusland.

De reacties van de kinderen worden toegevoegd aan het digibordboek.

Aan de hand van afbeeldingen van allerlei verschillende tegels voert de leraar een beeldbeschouwingsgesprek met de kinderen. In een beeldbeschouwingsgesprek leren kinderen kijken naar en praten over kunst en vormgeving (zie bijlage 2 *Achtergrondinformatie voor kunstzinnige oriëntatie en taal*). Er zijn tegels met zeilboten en zeemonsters en een pijp rokende zeemeermin. Er zijn tegels met spelende kinderen. Ze praat met de kinderen over de voorstellingen en de kenmerkende hoekversieringen op de tegels, de manier van schilderen en wat voor effect dat heeft. Soms staan er ook dingen op tegels die een beetje stout zijn. Op de laatste tegel die ze laat zien staat een tekst met de tegelwijsheid: 'Elke dag begint het leven opnieuw'.

Van tegelwijsheid maakt ze een overgang naar eigen wijsheid en naar eigenwijsheid. Ze vraagt de kinderen ieder een ontwerp te maken voor twee tegels: een tegel met een tekening en een tegel met een tekst. Die twee tegels horen bij elkaar. Het zijn ontwerpen die ze later in de tegelfabriek in het echt mogen uitvoeren. Het worden tegels met 'eigen-wijsheden' erop. Ter inspiratie leest de leraar een aantal gedichten voor die hiermee te maken hebben. Een van die gedichten is van Annie M.G. Schmidt: De regenworm en zijn moeder. Een ander gedicht is van Nannie Kuiper: Zul je lief zijn.

De regenworm en zijn moeder

*Er was een regenworm in Sneek
die altijd naar de sterren keek,
en fluisterde: Hoe schoon, hoe schoon...*

Zijn moeder zei: Doe toch gewoon,
kijk naar beneden naar de grond,
dat is normaal, dat is gezond,
kijk naar beneden, zoals ik...

En toen? Toen kwam de leeuwerik!

Het wormpje, dat naar boven staarde,
zag hem op tijd en kroop in d' aarde,
maar moe die naar beneden keek
werd opgegeten (daar in Sneek).

Dus doe nooit wat je moeder zegt,
dan komt het allemaal terecht.

Uit: Annie M.G. Schmidt (1964). Vingertje Lik. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Zul je lief zijn

'Zul je lief zijn
heel erg lief zijn?'
zegt mijn juffrouw elke dag.
Dat betekent dat ik dingen
die ik leuk vind, juist niet mag.

'Zul je lief zijn,
heel erg lief zijn?'
altijd weer diezelfde vraag.
Daarop weet ik maar één antwoord:
'Morgen wel, maar niet vandaag!'

Uit: Nannie Kuiper (2001). Soms zie ik 1000 lichtjes. Amsterdam: Leopold.

De kinderen verzamelen ideeën voor hun tegels op het digibord. De leraar heeft een 'lege' tegel in het digi(bord)boek gezet, zonder tekst, maar wel met mooie hoekmotieven. Kinderen kunnen hun ideeën in die tegel schrijven.

De rest van de middag zijn ze druk bezig met het maken van ontwerptekeningen voor hun tegel. Dat doen ze als echte tegelschilders op vierkante papiertjes die precies de afmetingen van de tegel hebben. In de lijnen van de tekeningen worden later gaatjes geprikt en met houtskool wordt het ontwerp in de fabriek op de echte tegel aangebracht. In het kader van cultureel erfgoed van de streek wil de leraar de kinderen met het ambacht van tegelschilder in contact brengen. Daarom maken de kinderen hun ontwerp op de traditionele manier, maar wel met een eigen, hedendaags onderwerp.

De derde middag

De derde middag staat in het teken van het voorbereiden van het bezoek aan de Harlinger Aardewerk- en Tegelfabriek.

Er is een beroemd tegeltableau: het Bolswarder tegeltableau. Het origineel hangt in het Rijksmuseum in Amsterdam. Er bestaat een poster van dit tableau. De leraar heeft ervoor gezorgd dat er een exemplaar in de klas is. Er is een dwarsdoorsnede op te zien van een tegelfabriek in bedrijf in de 17^e eeuw.

In het boek *400 jaar Fries aardewerk, steengoed!* (Tichelaar, 2005) is een aantal pagina's aan dit tableau gewijd. Omdat het een tekst is die voor volwassenen geschreven is, wordt de tekst herschreven voor kinderen: bij elke verdieping van de fabriek een stukje tekst met een kopje erboven. De kinderen bekijken het tableau en lezen en bespreken de tekst in groepjes. Ze leven zich in in de figuren op het tableau en maken er een stripverhaal van door mensen en dieren van stripwolkjes te voorzien.

Van de Harlinger Aardewerk- en Tegelfabriek heeft de leraar folders meegenomen. Het is handig om die folder te bekijken voordat je een bezoek brengt aan de fabriek. Ze bespreekt met de leerlingen wat voor informatie ze in een dergelijke folder verwachten.

In de folder is aan de hand van onderschriften bij foto's te zien en te lezen hoe het maken van een tegel in z'n werk gaat. Ook al is de tekst hier en daar lastig voor de leerlingen, met behulp van de foto's en met wat ze tijdens de vorige middagen al geleerd hebben, komen ze een heel eind. Ze hebben zo in ieder geval een indruk van hoe het maken van een tegel gaat, zodat ze straks niet meer helemaal blanco de rondleiding in de fabriek krijgen.

Er liggen verschillende boeken in de klas over tegels. Er zijn een paar dikke standaardwerken over tegels en aardewerk bij, met veel foto's. De kinderen krijgen de gelegenheid in deze boeken te bladeren en hier en daar wat te lezen, de onderschriften bij de foto's bijvoorbeeld. Ze noteren vragen die ze bij het bezoek aan de tegelfabriek willen stellen.

Op de thematafel ligt ook een stapeltje kaarten van tegels met verschillende decoratiemotieven. Wanneer je die kaarten aan elkaar legt, kun je prachtige patronen maken. In kleine groepjes schuiven de kinderen met de kaarten. Ze maken steeds nieuwe patronen en ontdekken hoe ingenieus die in elkaar zitten.

Het laatste deel van de middag leggen de kinderen de laatste hand aan hun tegelontwerpen: in de lijnen van hun tekening en de letters van hun bijbehorende tekst prikken ze kleine gaatjes. Zo maken ze een 'spons', een soort sjabloon om de tekening en de tekst straks met behulp van houtskool op de echte tegel over te brengen. Deze houtskoollijnen bieden een houvast bij het schilderen met glazuurverf.

Van de middag zijn foto's gemaakt. Er worden foto's uitgekozen en de leraar en de directeur voegen die toe aan het digi(bord)boek. Later hebben de kinderen er onderschriften bij geschreven.

De vierde middag

Op de vierde middag vindt het bezoek aan de Harlinger Aardewerk- en Tegelfabriek plaats. De leraar heeft geregeld dat er voldoende auto's rijden van school naar Harlingen en later weer terug. Eerst krijgen de kinderen een rondleiding door de fabriek, met daarbij uitleg over de geschiedenis van het maken van tegels en over het maken van tegels nu.

Het valt op dat ze al veel voorkennis hebben. Hierna mogen ze hun eigen tegels maken. Een ervaren tegelschilder helpt ze bij het 'sponzen' en bij het beschilderen van de tegel. Ze ontdekken dat dat nog niet zo gemakkelijk is. Het kost dan ook minstens vijf jaar om een goede ambachtelijke tegelschilder te worden. Alle tegels komen in een rekje om te drogen en daarna gaan ze de oven in. Maar dat gebeurt pas als iedereen al weer terug naar school is. Tijdens het bezoek zijn er foto's gemaakt, ook door kinderen zelf. Later kiezen de kinderen met De leraar foto's uit voor het digi(bord)boek en schrijven ze er onderschriften bij.

Fase 3: Eigen werk

De vijfde middag

Op de vijfde middag zijn de tegels gebakken en geglazuurd terug op school. *Eigen werk* staat er op het digibord aan het begin van de middag, gevolgd door: *je antwoorden verzamelen en je ideeën verder vormgeven*. Wat gaan we doen vandaag?

- Verslag tegelfabriek
- Onze tegels bekijken
- Ons tegeltableau samenstellen
- Vragen bedenken voor meneer Kleistra, de gastdocent?

Het uitpakken van de tegels is spannend. Zijn ze goed gelukt? Van alle tegels wordt een groot tegeltableau gemaakt. De leraar maakt er een korte beeldbeschouwende activiteit van. Ze overlegt met de kinderen welke tegel waar moet komen. Hoe krijg je een interessante compositie? Waar let je dan op? De kinderen overleggen en schuiven net zo lang totdat ze tevreden zijn over het resultaat. De directeur zegt toe dat er een mooie lijst voor het tableau komt.

Binnenkort zal er een gast in de klas komen: educatief medewerker Hubert Lumyès, alias 'meneer Kleistra', van het keramiëkmuseum de Prinsessehof in Leeuwarden. *Je weet nu al een heleboel over tegels en aardewerk, heeft de leraar in het digi(bord)boek geschreven. Wat zou je nog meer willen weten? Of zijn er vragen waar je nog steeds geen antwoord op hebt? Stuur een e-mail met je vragen naar meneer Kleistra.*

De leraar bespreekt met de kinderen hoe je een e-mail schrijft: dat je begint met een aanhef, dat je vertelt dat je al wat weet over tegels omdat we met een project over tegels bezig zijn, dat je je vragen opschrijft en dat je eindigt met een afsluiting en je naam. Ze laat de kinderen in tweetallen de mails schrijven. En al snel krijgen de kinderen persoonlijk bericht terug van Kleistra.

Extra middag

Op een middag die extra ingelast is voor het project, komt meneer Kleistra op bezoek voor een gastles. Zijn gastlessen voor scholen zijn bedoeld als voorbereiding op een museumbezoek. Leraren kunnen kiezen uit een aantal thema's. In deze gastles sluit hij aan bij het thema 'Harlings blauw', tegels en ander Fries aardewerk. Tijdens de les blijkt dat de kinderen al veel over tegels weten en daar graag over vertellen. De puzzel die hij meebrengt van het Bolswarder tegeltableau vormt voor de kinderen een bron van herkenning. Over het werkproces dat daarop is afgebeeld in een 17^e eeuwse keramiëkfabriek hebben ze immers teksten gelezen en een stripverhaal gemaakt. Als Kleistra vertelt dat de oudste keramiëkfabriek van Harlingen zich bevindt onder een school reageren de kinderen: 'Dat weten we al, we hebben het in de krant gelezen!' Aan het eind van zijn gastles krijgt Kleistra de eer om het tegeltableau te onthullen en maakt hij met de groep de afspraak dat hij hun na de zomervakantie een rondleiding zal geven in de Prinsessehof in Leeuwarden.

Fase 4: Presentatie

Het plan om de kinderen hun tegeltableau aan de ouders te laten presenteren samen met het digibordboek moet de leraar door tijdgebrek zo vlak voor de zomervakantie laten vervallen. Wel geven de directeur en de leraar een korte presentatie van het project op een ouderavond, om ouders kennis te laten maken met de mogelijkheden van het werken met een digibord.

1.4 Relatie met kerndoelen

De kinderen hebben zes vrijdagmiddagen van twee uur aan dit project gewerkt. Wat hebben zij in die tijd onderzocht en ontdekt? Welke leerstof is tijdens die activiteiten aan bod gekomen? Hoe sluit die leerstof aan bij de kerndoelen voor kunstzinnige oriëntatie, wereldoriëntatie en taal? Hieronder volgt een overzicht.

Kunstzinnige oriëntatie

De leerlingen leren beelden, (muziek, taal, spel en beweging) te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om ermee te communiceren (kerndoel 54).

De kinderen hebben op school ontwerpen gemaakt voor tegels rond het thema hedendaagse kinderspelen en eigen (tegel)wijsheden. De ontwerpen hebben ze in de fabriek op de traditionele ambachtelijke manier uitgewerkt tot geglazuurde tegels.

De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren (groepsleden, kunstenaars, vormgevers) (kerndoel 55).

De kinderen hebben gereflecteerd op hun eigen werkproces van ontwerp- en tekening tot beschilderd en geglazuurd tegeltableau voor de hal van de school. Ze hebben besprekingen gevoerd over de vormgeving, de functie en het gebruik van tegels vroeger en nu.

De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed (kerndoel 56).

De kinderen hebben zich verdiept in achtergrondinformatie over Friese tegels en ontdekt dat het beroemde Hollandse 'Delfts blauwe' aardewerk niet alleen uit Delft kwam.

De wereld in school halen: de kinderen hebben e-mails gestuurd naar een gastdocent van het keramiek museum uit Leeuwarden en tijdens zijn gastlessen hun kennis over tegels verder uitgebreid.

De wereld buiten school verkennen: de kinderen hebben een tegelfabriek in Harlingen bezocht en kennis en ervaring opgedaan met het ambachtelijke productieproces van 'Harlings blauw' vroeger en nu.

Wereldoriëntatie

Natuur en techniek: De leerlingen leren onderzoek doen aan materialen en natuurkundige verschijnselen (temperatuur) (kerndoel 42).

De kinderen hebben onderzoek gedaan naar de herkomst en eigenschappen en het bakproces van klei. Ze hebben ontdekt waarom deze grondstof al eeuwenlang gebruikt wordt voor de productie van keramiek.

Geschiedenis/cultureel erfgoed: De leerlingen leren gebruik maken van historische bronnen, aanduidingen van tijd en tijdsindeling hanteren (kerndoel 51).

De kinderen hebben een aantal historische bronnen onderzocht: echte tegels en afbeeldingen daarvan en een tegeltableau uit de 17^e eeuw over het productieproces in tegelfabriek. Ze hebben bijbehorende achtergrondinformatie en een krantenartikel over opgravingen gelezen. Ze hebben een verband gelegd tussen sporen in het landschap bij Kimswerd en het ontstaan van de tegelindustrie in Harlingen.

Aardrijkskunde: De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas (kerndoel 50).

De kinderen hebben een plattegrond leren gebruiken om de weg naar de tegelfabriek te vinden. Ze hebben zoekgebieden op de kaart opgezocht en de plaatsen waar keramiekfabrieken zijn ontstaan in Friesland.

Tijdens het project op de Marnewier heeft het accent gelegen op kunstzinnige oriëntatie en taal. Voor wereldoriëntatie ging het in dit project vooral om cultureel erfgoed. Hier had de relatie met geschiedenis nog meer uitgediept kunnen worden. Bij de evaluatie zagen leraar en directeur mogelijkheden om het project te verdiepen met het onderwerp kinderarbeid in de tegelfabriek. Dit is een onderwerp dat past binnen het canonthema 'Verzet tegen kinderarbeid'. Ook voor aardrijkskunde waren er meer aanknopingspunten, maar de beperkte tijd dwong de leraar tot het maken van keuzes.

Nederlandse taal

De leerlingen leren informatie te verwerven uit gesproken taal en die informatie mondeling of schriftelijk gestructureerd weer te geven (kerndoel 1).

De kinderen hebben geluisterd naar informatie en instructies van de leraar, naar informatie tijdens de rondleiding in de tegelfabriek en naar informatie en instructies van de tegelschilder in de tegelfabriek. Ze hebben geluisterd naar voorgelezen gedichten en naar korte monologen van klasgenoten die vertellen bij de foto's van de excursie bijvoorbeeld. Ze hebben ook geluisterd naar informatie en instructies voor de educatief medewerker van museum Princessehof. Bij het luisteren kregen de kinderen visuele ondersteuning in de vorm van foto's, concrete voorwerpen en van concrete handelingen tijdens het verwoorden van een proces bijvoorbeeld. Opgedane informatie hebben ze verwerkt in het digibordboek, onder andere in de vorm van onderschriften bij foto's.

De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren (kerndoel 2).

Enkele voorbeelden: tijdens het project hebben de kinderen regelmatig verslag uitgebracht van activiteiten in groepjes. Bij de start van het project hebben ze in een klassengesprek hun reactie op de e-mails verwoord. Ze hebben verteld bij de foto's van het bezoek aan de tegelfabriek. Ze hebben elkaar verteld wat er in hun tekstfragment over het Bolswarder tegeltableau stond.

De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informerend of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren (kerndoel 3).

Ze hebben onder andere gediscussieerd en overlegd over de meest interessante compositie voor het tegeltableau.

De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen (kerndoel 4).

Tijdens het project hebben de kinderen verschillende zakelijke teksten gelezen: onder andere een krantenartikel, e-mails van hun leraar en van de educatief medewerker van het museum, een folder van de aardewerk- en tegelfabriek, een informatieve tekst over het Bolswarder tegeltableau en onderschriften bij afbeeldingen in naslagwerken over tegels.

De leerlingen leren naar inhoud en vorm teksten te schrijven met verschillende functies, zoals informeren, instrueren, overtuigen of plezier verschaffen (kerndoel 5).

Ze hebben onder andere onderschriften bij foto's geschreven, een e-mail met vragen aan de educatief medewerker, ze hebben op basis van een gelezen informatieve tekst tekstballonnen bedacht voor een strip en ze hebben een tekst, een 'eigen-wijsheid,' voor op hun eigen tegel bedacht, passend bij de afbeelding op de andere tegel die ze hadden ontworpen.

De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur (kerndoel 8).

Bij het schrijven van de e-mail is aandacht geweest voor de inhoud en opbouw van de mail, zinsbouw en correcte spelling. Bij de tekst op de tegel en de tekstballonnen voor de strip op het Bolswarder tegeltableau moest het handschrift goed leesbaar zijn. Bij het ontwerpen van de eigen tegels was er aandacht voor beeldende elementen en kleur.

De leerlingen krijgen plezier in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten (kerndoel 9).

Er zijn 'eigenwijze' gedichten voorgelezen. De dichtbundels lagen in de klas. Kinderen konden er ook zelf in bladeren en lezen. Er was thematafel in de klas met materialen bij het thema, waaronder diverse soorten teksten, zoals naslagwerken, een folder van de tegelfabriek, reclamefolders met producten met tegelmotieven en krantenartikelen.

De leerlingen leren strategieën te herkennen, verwoorden, gebruiken en beoordelen bij de doelen onder 'mondeling taalonderwijs' en 'schriftelijk taalonderwijs' (kerndoel 10).

Bij het lezen van de verschillende teksten heeft de leraar de kinderen ondersteund bij het inzetten van strategieën, bijvoorbeeld door eerst naar de titel en de illustraties te kijken en op basis daarvan voorspellingen te doen, of door te expliciteren wat het leesdoel was.

De leerlingen leren een aantal taalkundige principes en regels. Zij kunnen in een zin het onderwerp, het werkwoordelijk gezegde en delen van dat gezegde onderscheiden. De leerlingen kennen:

- **regels voor het spellen van werkwoorden;**
- **regels voor het spellen van andere woorden dan werkwoorden;**
- **regels voor het gebruik van leestekens** (kerndoel 11).

Dit kerndoel is niet expliciet aan de orde geweest. Bij het schrijven van hun teksten werden leerlingen soms begeleid bij het correct spellen. De leraar volgde de opbouw in de taalmethode en wees leerlingen op toepassen ervan tijdens productieve taken gedurende het project.

De leerlingen verwerven een adequate woordenschat en strategieën voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder 'woordenschat' vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken (kerndoel 12).

Door met het thema in de weer te zijn, waardoor bepaalde woorden herhaaldelijk voorkwamen, leerden kinderen nieuwe woorden die functioneel binnen het thema waren. Ze leerden ze niet alleen receptief, maar gebruikten ze zelf ook. Zo zei een van de jongste kinderen tijdens de rondleiding tegen de directeur van de tegelfabriek toen die over het beschilderen van de tegels vertelde: 'Dan moet je wel talent hebben.'

2. Samenhang in het onderwijsaanbod

Een school die de kwaliteit van haar onderwijs wil vergroten kan op zoek gaan naar meer samenhang in haar aanbod, zowel naar meer horizontale samenhang (samenhang tussen vakken of leergebieden) als naar verticale samenhang (een doorgaande lijn van groep 1 naar 8).

Als de school zich daarbij richt op omgevingsgericht onderwijs is er ook sprake van samenhang tussen binnen- en buitenschools leren (onder en eventueel na schooltijd).

Het pilotproject 'Harlings blauw' op basisschool De Marnewier in Kimsward laat zien hoe de kinderen van groep 5/6 met allerlei talige, kunstzinnige en wereldoriënterende activiteiten aan de gang zijn gegaan binnen een thema waarin deze vakken in samenhang werden aangeboden. Voor de leraar en de directeur van De Marnewier lag het accent op horizontale samenhang en de relatie met kerndoelen en op de relatie tussen binnen- en buitenschools leren. Dit hoofdstuk geeft achtergrondinformatie over verschillende vormen van samenhang.

Ook gaat het kort in op wat het van leraren vraagt om op een dergelijke manier te werken. Hoe kunnen teams door middel van inhoudelijk beleid gezamenlijk samenhang realiseren zowel tussen de verschillende vakken als binnen die vakken?

2.1 Waarom streven naar samenhang?

Bij cultuureducatie zijn er twee belangrijke redenen waarom scholen zoeken naar meer samenhang in hun onderwijsaanbod. Ten eerste willen zij graag dat projecten cultuureducatie en culturele uitstapjes leerstofvervangend zijn. Wanneer je binnen een cultuurproject tegelijkertijd kunt werken aan je doelen voor wereldoriëntatie en taal, is cultuureducatie niet weer iets dat er extra bij komt. Dat zou tijdswinst kunnen opleveren. Vooral nu de overheid grote nadruk legt op taal- en rekenonderwijs is het wenselijk om een deel van dat onderwijs te integreren in leergebieden als Kunstzinnige oriëntatie en Oriëntatie op jezelf en de wereld. Een tweede reden om naar samenhang te zoeken is dat het onderwijs en de leerstof daardoor begrijpelijker en (over het algemeen) betekenisvoller worden voor kinderen.

Ervaringen op De Marnewier

De betrokkenheid van de leerlingen is groot. Kinderen zijn al dagen voordat het project echt van start gaat enthousiast naar aanleiding van de geheimzinnige e-mails die ze gekregen hebben. 'Juf ik weet het, ik weet het, mag ik het vertellen?' vragen ze aan De leraar. Er is thuis gepraat over de foto's in de mails. Het enthousiasme blijft tijdens het project, en ook in de maanden erna blijven leerlingen erop terugkomen. De leraar: 'Ze vonden het leuk dat er iedere vrijdagmiddag weer een verrassing was. Ze waren steeds nieuwsgierig: wat gaan we vanmiddag doen? Gedurende het hele project zei geen enkel kind: 'alweer tegels'. Ik heb de kinderen op een andere manier leren kennen, hun eigenheid kwam veel meer naar voren dan tijdens het werken met de methode.'

Binnen de taalmethode wordt dikwijls gewerkt met onderwerpen uit de zaakvakken, maar die komen meestal niet overeen met de onderwerpen die op datzelfde moment aan de orde komen bij de lessen aardrijkskunde, geschiedenis of biologie. En wanneer de leraar bij kunst en cultureel erfgoed het leren van de eigen culturele omgeving centraal stelt, sluit dat niet altijd

goed aan bij de thema's die op dat moment in de methodes voor taal en wereldoriëntatie behandeld worden.

Een thema op het gebied van cultuureducatie dat zich richt op de eigen culturele omgeving van de leerlingen, kan een levensechte situatie vormen waarin samenhang tussen vakken of leergebieden bevorderd wordt. Het doet een sterk beroep op de belevingswereld en betrokkenheid van leerlingen en biedt veel mogelijkheden om te werken aan meer samenhang tussen doelen en inhouden van kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie.

2.2 Samenhang tussen kunstzinnige oriëntatie en wereldoriëntatie

Bij het leergebied Kunstzinnige oriëntatie gaat het erom dat kinderen kunst en erfgoed beleven en erop reflecteren. Zo krijgen zij de kans meer kennis over kunst en cultureel erfgoed te ontwikkelen met als uiteindelijke doel daarvoor ook waardering te ontwikkelen.

Bij *erfgoed* houden kinderen zich bezig met sporen uit het verleden die zichtbaar en tastbaar zijn in het heden. Het gaat aan de ene kant om materieel erfgoed: objecten in musea, monumenten en gebouwen, archieven, foto's, teksten, liedjes. Aan de andere kant gaat het om immaterieel erfgoed zoals verhalen, gebruiken en rituelen. Doordat bij erfgoed de nadruk ligt op het onderzoeken van deze verschillende soorten bronnen is er een sterke relatie met geschiedenis. Er is ook een relatie met natuur en techniek mogelijk. In dat geval ligt het accent op beleven van de natuur en op onderzoeks- en ontwerpvaardigheden. Voor aardrijkskunde zijn er veel aanknopingspunten wanneer kinderen starten bij de plaatselijke of regionale ruimtelijke situatie en leren om deze te vergelijken met situaties in een andere ruimtelijke omgeving in Nederland, Europa of de wereld.

Bij *kunst* gaat het om de confrontatie met echte kunstwerken en met kunstenaars. Kinderen bezoeken bijvoorbeeld musea, een kunstuitleen, een kunstenaarsatelier, een schouwburg, een bioscoop, een kerk, of ze lopen een beelden- of architectuurroute. Ook hier zijn relaties met wereldoriëntatie te leggen. Kinderen doen kennis en ervaring op in contact met de wereld om hen heen en reflecteren daarop door hun herinneringen (associaties, ervaringen, gevoelens en gedachten) te verbeelden en vorm te geven in beelden, muziek, beweging, spel en/of taal.

Leren waarnemen en jezelf verwonderen

De leraar: 'De kinderen zijn attent gemaakt op iets wat ze altijd wel in hun omgeving gezien hebben, maar waar ze nog nooit zo bewust naar gekeken hebben. Ze nemen, nu het werken aan het thema eigenlijk afgerond is, ook nog steeds spullen mee van huis, spontaan.'

De directeur: 'Het is begonnen met de verwondering over het landschap met als doel dat de kinderen gaan ontdekken, kijken, voelen, doen, vragen stellen en niet alleen maar luisteren naar wat de leraar erover te vertellen heeft. Ze leren door op veel verschillende manieren met het onderwerp bezig te zijn, door erop uit te gaan, door iemand uit te nodigen in de klas. Je hebt zo veel meer mogelijkheden om tegemoet te komen aan al die verschillende manieren van leren. Neem iets mee uit de omgeving van het kind of iets waar een kind zelf mee komt – er is zoveel om je over te verwonderen, er valt zoveel te ontdekken.'

De leraar: 'Die verwondering prikkelen bij de kinderen, dat is het mooie. Ze waren elke keer weer verbaasd. De aandacht is er al, het onderwerp gaat veel meer leven.'

2.3 Samenhang met taal

Wanneer kinderen culturele uitstapjes maken en verschillende soorten bronnen onderzoeken, komen zij op allerlei manieren met taal in aanraking. Zij praten, luisteren, schrijven en lezen, in functionele situaties. Taal is dan een middel om een doel in het kader van het thema te bereiken. Kinderen lezen informatieve teksten, formuleren onderzoeksvragen, stellen vragen aan een tekst of een deskundige, ze beschrijven de uitkomsten van hun onderzoek en ze presenteren hun bevindingen. Ze overleggen en discussiëren. Ze luisteren naar informatie van

een gids of gastdocent, ze leiden ouders rond op een tentoonstelling van eigen gemaakt werk, et cetera.

Er is ook veel gelegenheid om binnen het thema aandacht te besteden aan kinderliteratuur in samenhang met de andere kunstvakken, bijvoorbeeld:

- Kinderen lezen verhalen en poëzie (uit heden of verleden, uit andere culturen) die hun inspireren tot het maken van beelden, een dans, een improvisatiespel of een toneelstuk;
- Ze spelen met klanken, ritme en rijm bij het lezen of schrijven van gedichten of het zingen van liedteksten;
- Ze bekijken en maken affiches, stripboeken of prentenboeken en ervaren zo hoe zij taal en beeld kunnen combineren en wat het effect is van variaties in die combinatie;
- Kinderen voeren gesprekken waarin zij samen onder woorden proberen te brengen welke betekenis een bepaald kunstwerk of eigen kunstzinnig werkstuk voor hen zelf en anderen heeft.

Werken rond thema's die gericht zijn op het onderzoeken van de culturele omgeving biedt niet alleen een rijke, betekenisvolle context voor allerlei vormen van taalgebruik, maar het biedt ook functionele aanknopingspunten om taal te *leren*, met andere woorden om de taalvaardigheid van kinderen te ontwikkelen. Taal leer je door taal te gebruiken en daarop te reflecteren. De leraar kan verschillende situaties waarin kinderen taal gebruiken, aangrijpen om met hen op dat taalgebruik te reflecteren. Bij het lezen van een informatieve tekst heeft hij bijvoorbeeld voor en na het lezen van de tekst aandacht voor het leesdoel. Of hij bespreekt met de leerlingen op welke manier je de tekst het handigst kunt gaan lezen; waar ga je op letten bij het lezen? Na de rondleiding kan hij met de kinderen bespreken waardoor het kwam dat ze niet alles goed konden begrijpen en wat je daar een volgende keer aan zou kunnen doen. Of hij roept bijvoorbeeld vooraf enkele schrijfstrategieën in herinnering en gaat in op de vraag hoe je een e-mail met een verzoek om informatie schrijft aan iemand die je niet kent. Welke steun kun je daarbij hebben aan regels die je hebt geleerd om brieven te schrijven? Wanneer er een e-mail met antwoord komt, bespreekt hij met de kinderen of hun vragen naar wens beantwoord zijn en eventueel hoe het komt dat het antwoord niet is wat ze ervan verwacht hebben. Hadden ze hun vragen duidelijker kunnen stellen? Hoe?

Op een later tijdstip, bijvoorbeeld in de taalles, kan de leraar bepaalde taalsituaties uit het project als vertrekpunt nemen om zo nodig dieper in te gaan op specifieke taaldoelen.

2.4 Samenhang in het curriculum

Leraren baseren zich voor de doelstellingen van hun lessen veelal op de doelen uit de methode, vanuit de veronderstelling dat de schrijvers van de methode daar goed over hebben nagedacht. Wanneer zij zelf projecten ontwerpen, denken zij dikwijls in de eerste plaats vanuit activiteiten en vinden ze het soms lastig om die te koppelen aan doelen, bijvoorbeeld aan de doelen van hun methodes. Toch willen zij thema's of projecten leerstofvervangend zijn. Dat betekent dat ze doelen en leerlijnen nodig hebben waaraan ze activiteiten kunnen relateren. Werken aan een thema waarin de vakken in samenhang aan de orde komen, vraagt om een goede voorbereiding. Welke doelen en inhouden komen voor elk vak aan bod bij de verschillende activiteiten? In hoofdstuk 3 staat daarvoor een stappenschema beschreven, met verwijzingen naar instrumenten die daarbij als hulpmiddel ingezet kunnen worden.

De leraar: 'Ik heb de activiteiten niet als verschillende vakken ervaren. Er was logische samenhang. Ik heb geen moment gedacht 'waar ben ik nu mee bezig, met welk vak?'

Het kerndoelenschema met inhouden dat we in het begin hebben gekregen vond ik erg handig, dat heb ik er vaak weer even bij gepakt om keuzes te maken, want op een bepaald moment kan je er alles wel bijhalen en dan verzuip je erin. Ik heb ook keuzes gemaakt door naar kinderen te kijken: dit past wel bij ze en dit niet.'

Wanneer je wilt komen tot samenhang tussen de leergebieden kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie, gaat het niet alleen om zicht te hebben op de verschillende doelen en inhouden voor elk vak. Het gaat er ook om dat die doelen en inhouden bij elkaar passen, met andere woorden dat ze op elkaar worden afgestemd. Bovendien gaat het niet alleen om doelen en inhouden, het gaat ook om de andere onderdelen van het curriculum zoals leeractiviteiten, de rol van de leraar, de plek waar kinderen leren (binnen en buiten school) en de manier waarop beoordeling en evaluatie plaatsvindt.

Om samenhang tussen de verschillende onderdelen van het curriculum te realiseren en daarbij ook samenhang binnen een vak en tussen de verschillende vakken, is het nodig dat het team gezamenlijk probeert zicht te krijgen op de mogelijkheden voor samenhang en daarover afspraken maakt.

2.5 Samenhang in inhoudelijk beleid

Wil een team werken aan een 'thema in samenhang' dan zullen de teamleden met elkaar daarover schoolbrede afspraken moeten maken. Schoolbreed werken aan (meer) samenhang tussen vakken al dan niet gecombineerd met het werken met digi(bord)boeken, vraagt met andere woorden om inhoudelijk beleid. Dat betekent dat er niet allerlei plannen op school zijn die afzonderlijk van elkaar functioneren. De directeur heeft bijvoorbeeld een schoolplan gemaakt. De cultuurcoördinator heeft een beleidsplan voor kunstzinnige oriëntatie gemaakt. De taalcoördinator heeft een taalbeleidsplan geschreven en de techniekcoördinator heeft een plan voor techniek gemaakt. En misschien is er ook nog een leescoördinator die een leesplan voor de school heeft gemaakt. Het is zaak dat die verschillende coördinatoren met elkaar overleggen, kijken of en waar er raakvlakken zijn, nagaan waar bijvoorbeeld inhouden geïntegreerd kunnen worden en, hoe ze hun plannen op elkaar kunnen afstemmen. Uiteindelijk maken de plannen deel uit van het schoolplan. Elke inhoudelijk coördinator ontwikkelt zijn beleidsplan in overleg met het team en de directie, zodat het plan ook schoolbreed gedragen wordt.

Op De Marnewier is de leraar met ondersteuning van haar directeur aan de slag gegaan. Ze heeft gebruik gemaakt van instrumenten, die op basis van haar praktijkervaringen zijn bijgesteld (zie bijlage 1). Ze heeft met veel plezier aan het project gewerkt en werd daarbij enorm gestimuleerd door de betrokkenheid van de kinderen uit haar groep. Aan de andere kant vond ze het proces bij tijden zeer arbeidsintensief en had ze graag met een collega samengewerkt, bijvoorbeeld om samen keuzes te maken, om elkaar te inspireren en feedback te geven, om gezamenlijk greep te krijgen op doelen en inhouden die aan bod komen, om werk te verdelen. De leraar: 'Ik vind dat je dit soort dingen niet in je eentje moet doen, maar in ieder geval met z'n tweeën.' Met een paar aanpassingen had het thema ook tegelijkertijd in de bovenbouwgroep gedaan kunnen worden, gaf de directeur na afloop aan.

Dat pleit ervoor om het werken met thema's of projecten schoolbreed of per bouw aan te pakken, zodat leraren steun aan elkaar kunnen hebben en ook van elkaar kunnen leren.

Binnen een school hebben teamleden verschillende functies en taken, er is een directie en een bestuur, er zijn coördinatoren (inhoudelijk coördinatoren en/of bouwcoördinatoren) en er zijn groepsleraren. Alle drie geledingen hebben hun eigen rol(len), takenpakket en belangen binnen de school. Wil je tot een schoolbrede samenwerking komen, probeer dan helder te krijgen welke belangen en doelen de verschillende teamleden bij het onderwerp hebben. Verschillen in belangen en doelen mogen best blijven bestaan, die zijn inherent aan onder andere de functies binnen de school. Als de verschillende belangen en doelen maar op elkaar worden afgestemd.

2.6 Verantwoordelijkheid delen

De cultuurcoördinator neemt in dit proces het voortouw. Zij heeft het contact met de bouwcoördinatoren en leraren en weet wat er in de verschillende gebouwen gebeurt. Zij heeft ook regelmatig overleg met de taalcoördinator of de intern begeleider. In een grote school wordt zij soms ondersteund door speciale werkgroepen op het gebied van cultuur, wereldoriëntatie of taal.

Van belang is dat zij zich gesteund weet door de directie. De cultuurcoördinator is in eerste instantie verantwoordelijk voor de invulling van cultuureducatie, maar de directie is uiteindelijk verantwoordelijk voor het schoolbeleid. Idealiter is een directeur ook een initiator op het gebied van cultuureducatie, maar in ieder geval moet hij/zij een initiator zijn op onderwijskundig gebied. Wil een team werken aan een thema en daarmee werken aan samenhang tussen vakken, dan biedt het de meeste kans van slagen wanneer dat niet op de schouders gelegd wordt van één persoon, bijvoorbeeld de cultuurcoördinator, de taalcoördinator of de directeur. Het vraagt om gedeeld leiderschap. Dat houdt in dat taken en verantwoordelijkheden gedeeld en gedragen worden door zowel formele als ook informele leiders. Informele leiders kunnen leraren met een specifieke belangstelling en/of deskundigheid zijn die zich verantwoordelijk voelen en op een bepaald moment initiatief nemen. Het kunnen ook leerlingen zijn die invloed uitoefenen waardoor er iets verandert. Voor meer informatie over het (ver)delen van inhoudelijk leiderschap in een team en de mogelijkheden die het biedt om binnen een team gezamenlijk inhoudelijke deskundigheid op te bouwen, verwijzen we naar Roozen (2007) en Oosterloo & Paus (2008).

3. Hoe werk je een thema uit?

Hoe kom je tot een thema? Welke inhoud en betrek je wel bij het thema en welke niet? Met andere woorden: wat leren kinderen bij dit thema? Welke contacten buiten school zijn er bij het thema nodig? Welke activiteiten komen aan de orde, en in welke volgorde? Hoe kun je activiteiten structureren met behulp van het digitale schoolbord? Hoe sluit je het thema af met de kinderen? Dit hoofdstuk biedt praktische aandachtspunten en instrumenten om stapsgewijs een thema uit te werken. Deze instrumenten zijn op basis van ervaringen op De Marnewier ontwikkeld of bijgesteld.

3.1 Het thema voorbereiden

Bij het voorbereiden van het thema gaat het allereerst om het kiezen van een thema. Is er eenmaal een idee voor een thema, dan bekijk je of het thema goed genoeg is: je toetst het aan bepaalde criteria. Voldoet het thema aan de criteria, bedenken dan welke inhoud uit de verschillende vakken aan bod kunnen of moeten komen. Wat is interessant voor kinderen om te leren, wat zouden ze bijvoorbeeld willen onderzoeken? Bedenk er ook activiteiten bij. En leg contact met culturele instellingen om te verkennen of hun aanbod mogelijk bij je thema past en om te kijken of er een gastles of excursie mogelijk is. Hieronder werken we de verschillende stappen uit.

Kies een thema

- Er zijn verschillende mogelijkheden:
  - het team of de leraar kiest een thema dat aansluit bij de (culturele) omgeving van de school;
  - de actualiteit bepaalt het thema, bijvoorbeeld een bepaalde (culturele) gebeurtenis;
  - de kinderen komen zelf met voorstellen voor een thema.
- Peil de belangstelling van de groep voor het thema.
- Laat (in interactie met de kinderen) het thema in je hoofd 'rijpen' en denk na over deelthema's.

Toets het thema aan de volgende criteria

- **Betekenis:** is het thema betekenisvol voor je groep?
- **Jaarritme:** past het thema binnen het jaarritme? (jaargetijde, feestdagen, Kinderboekenweek, tentoonstellingen, voorstellingen, et cetera).
- **Samenhang:** welke mogelijkheden zie je voor samenhang tussen kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie? Welke vakken lenen zich goed voor dat thema?
- **Omgevingsgericht onderwijs:** biedt het thema voldoende mogelijkheden om de omgeving van de school erbij te betrekken?
- **Culturele uitstapjes:** zijn er mogelijkheden om binnen het thema culturele uitstapjes te maken?
- **Gastdocenten:** zijn er mogelijkheden om kunstenaars of andere gastdocenten uit te nodigen? (educatief museummedewerkers, erfgoedmedewerkers, natuur- en milieuconsulenten, bibliotheekmedewerkers, deskundige ouders, et cetera).
- **Materialen:** zijn er voldoende materialen beschikbaar waarmee kinderen (zelfstandig) aan het werk kunnen voor kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie (lesmateriaal,

beeldmateriaal, boeken, cd's, cd-rom's, dvd's, internet en concrete objecten van kunst en erfgoed)?

Bedenk inhouden en activiteiten voor het thema

- Maak een woordspin (mindmap) rond het thema:
  - Waar denk je allemaal aan bij dit thema?
  - wat betekent het thema voor jezelf (eigen ervaringen, gevoelens, kennis)?
  - wat heb je al eens eerder gedaan rond dit thema?
  - welk lesmateriaal heb je/ken je over dit thema?
- Kruip in de huid van de kinderen:
  - wat zou het thema voor de kinderen van je groep kunnen betekenen?
  - wat zouden zij willen onderzoeken, maken, spelen?
- Welke uitdagende sleutelvragen kun je bedenken bij het thema? Sleutelvragen zijn vragen die er echt toe doen. Het zijn geen vragen naar (kleine) feitelijkheden en ook geen vragen waar je als leraar direct het antwoord wel op weet. Het zijn vragen die kinderen uitdagen over het antwoord na te denken en hen aanzetten iets te onderzoeken.
Zie bijlage 1 instrument 1 en 1a *Sleutelvragen bij een thema* (een blanco versie en een versie met het voorbeeldthema 'Harlings blauw').
- Formuleer een overkoepelende doelstelling voor het themaproject.
- Bedenk activiteiten voor de kunstzinnige vakken, taal en wereldoriëntatie bij de sleutelvragen.
Zie bijlage 1, instrument 2 *Mogelijke activiteiten bij een thema*.
- Verken mogelijke relaties met de vakinhouden. Welke vakinhouden passen bij dit thema? Leg de activiteiten die je hebt bedacht naast de kerndoelen en vakinhouden voor kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie. Het gaat erom dat je je bewust wordt van de doelen van je activiteiten. Raadpleeg ook je methodes voor wereldoriëntatie, taal en kunstzinnige oriëntatie.
Zie bijlage 1 instrument 3 en 3a *Kerndoelen en Referentiekader taal* (een blanco versie en een versie met het voorbeeldthema 'Harlings Blauw').

Leg contact met buitenschoolse instellingen

- Welke culturele instellingen en/of natuur- en milieu-instellingen wil je benaderen in het kader van dit project? Past hun aanbod binnen je thema?
- Welke ondersteuningsvragen heb je aan deze instellingen? Bijvoorbeeld:
  - een leskist huren rond het thema;
  - een themapakket lenen bij de bibliotheek;
  - een les van een kunstenaar of andere gastdocent in de klas;
  - een bezoek aan een atelier, kunstuitlen, museum, schouwburg, bibliotheek, erfgoedmonument, fabriek, natuur en milieucentrum.

3.2 Activiteiten plannen

Na de voorbereidingsactiviteiten ga je keuzes maken en plannen. Het is handig om het werken aan het thema in verschillende fases te verdelen. In deze publicatie gebruiken we een indeling in vier fases: de startfase, de fase van het onderzoeken en ontdekken, de fase van het vormgeven van verzamelde informatie en de presentatiefase.

In de startfase gaat het om de introductie van het project met een spannende opening (kick-off) die vragen oproept en kinderen nieuwsgierig maakt. In de fase 'onderzoeken en ontdekken'

zoeken kinderen antwoorden op eigen vragen. Wat willen ze te weten komen? Waar vinden ze informatie? En wie kan hen daarbij helpen? Vervolgens geven ze in de fase 'eigen werk' vorm aan de verzamelde informatie en doen ze eventueel aanvullend onderzoek. In de fase 'presentatie' presenteren ze hun werk, bijvoorbeeld aan medeleerlingen en ouders.

De leraar: 'Wat ik handig zou vinden is een planningsschema met de activiteiten per fase en dan daarnaast ruimte om op te schrijven wat ik per keer nodig heb aan materialen en dergelijke en de tijd die we ervoor nodig hebben. Dat een fase niet aan één middag of les gekoppeld is, is daarbij geen probleem. Het kerndoelenoverzicht gebruik ik dan als check; ik denk niet in doelen, maar in activiteiten. Regelmatig heb ik het kerndoelenoverzicht erbij gepakt: ben ik niks vergeten?'

De directeur: 'In eerste instantie wil ik alle schema's en structuren overboord gooien. Maar de leraar en ik werken associatief, krijgen steeds meer ideeën en voor we het weten zitten we er tot over onze oren in. We hebben een bepaalde structuur nodig als houvast om ervoor te zorgen dat we niet alle kanten opvliegen. En door bepaalde dingen vast te leggen hebben we iets waarmee we ons achteraf kunnen verantwoorden.'

Vul een planningsschema in

- Neem de sleutelvragen en activiteiten die je hebt bedacht op in het *Planningsschema voor activiteiten*. Zie in bijlage 1, instrument 4 en 4a (een blanco versie en een versie met het voorbeeldthema 'Harlings blauw'). Orden ze in de vier fases: start - onderzoeken en ontdekken - eigen werk - presentatie.
- Geef in het schema ook een tijdsplanning aan en wat de activiteit aan organisatie en eventuele benodigdheden vraagt.

De leraar: 'Ik vond het prettig dat we op een vaste middag aan het thema werkten. Je kon er een hele middag mee bezig zijn. Door de week kun je er wel naar verwijzen en als er tijd over is hebben kinderen gelegenheid dingen af te maken die op vrijdagmiddag nog niet klaar waren. Dit vind ik prettiger dan bijvoorbeeld een week lang elke dag met het thema bezig zijn. Vrijdagmiddag vind ik een geschikte middag, het is ongedwongener, de druk van de week is er wat van af.'

3.3 Werk in uitvoering

Nu je de verschillende activiteiten in een logische volgorde hebt gezet en een planning hebt gemaakt, kun je de lessen gaan voorbereiden. Het blanco voorbeeld van een digi(bord)boek kan daarbij een handig hulpmiddel zijn (dit is te downloaden van www.slo.nl/primair/themas/samenhang). In dit blanco digi(bord)boek zijn de basispagina's van de vier fases opgenomen, namelijk: Start, Onderzoeken en ontdekken, Eigen werk en Presentatie.

Je kunt het digi(bord)boek op verschillende momenten gebruiken: bij het voorbereiden van je lessen, bij de instructie in de groep, voor het presenteren van opdrachten en activiteiten, voor het verzamelen van antwoorden en opbrengsten van de opdrachten, voor verslaglegging van activiteiten, voor het gezamenlijk evalueren van activiteiten en voor de presentatie aan het eind van het project. Tijdens en na elke les kan er werk van kinderen worden ingevoegd. En op een later moment kunnen kinderen nog eens terugkijken naar wat ze gedaan hebben. Ze vinden het vaak leuk om in het 'boek' te bladeren, plaatjes, foto's en filmpjes te bekijken en dingen terug te lezen en commentaren toe te voegen.

De leraar: 'De moderne middelen gaven het project een meerwaarde. In korte tijd kon je met veel dingen tegelijk de blik van kinderen verruimen. En de interactie tussen kinderen wordt makkelijker. Voor de leraar geeft het structuur om je les mee te faseren; die structuur staat al klaar, je plant je les al. En je kunt makkelijk even teruggaan en iets opnieuw bekijken. Kinderen vroegen dat ook zelf: mag ik het nog even zien?'

De directeur: 'Het digibord is een middel om de wereld van buiten naar binnen te halen. En je kunt je naar buiten toe presenteren. We zetten het digi(bord)boek op de website. Ouders en grootouders bijvoorbeeld kunnen dat bekijken en er met de kinderen over praten.'

De leraar: 'Met het digibord kunnen kinderen makkelijker iets aan anderen presenteren.'

Bereid je lessen voor met het 'lege' digi(bord)boek

- Werk de activiteiten uit het planningsschema uit tot lessen. Beantwoord bij elke les of lesmiddag de vragen:
  - wat ga je doen (inhouden, activiteiten)?
  - hoe ga je het doen (didactische aanpak, organisatie)?
  - waarmee ga je het doen (leerbronnen)?
  - waarom ga je dit doen (doelen, evaluatie)?
- Zet lesopdrachten en beeld- en geluidsmateriaal in het lege digi(bord)boek: vragen, opdrachten, leeskaarten, beeldmateriaal als kaarten en plattegronden, foto's, filmpjes (YouTube), internetpagina's, reproducties van kunstwerken et cetera.

Bij het uitwerken van activiteiten in lessen kun je gebruik maken van de achtergrondinformatie voor kunstzinnige oriëntatie (beeldende vakken) en taal in bijlage 2. Hier vind je aandachtspunten voor het maken van beeldende werkstukken, beschouwen en reflecteren op beelden en het ontwikkelen van kennis en waardering voor kunst en cultureel erfgoed en voor de domeinen in het taalonderwijs zoals die in het *Referentiekader taal* onderscheiden worden, namelijk: mondelinge taalvaardigheid (luisteren, spreken en gesprekken voeren), leesvaardigheid (zakelijke teksten en fictie), schrijfvaardigheid en taalverzorging en begrippen. De aandachtspunten kunnen je helpen de verschillende vakken in samenhang aan te bieden. Ze kunnen ook helpen om zicht te krijgen op wat je binnen één les doet aan de verschillende vakken.

Geef de les en gebruik daarbij het digi(bord)boek

Tijdens of na afloop van de les kun je ook reacties en uitgewerkte opdrachten van de kinderen opnemen in het boek. Denk aan antwoorden op vragen, geschreven teksten, geluidsopnames, foto's van beeldende werkstukken en foto's of filmpjes van excursies.

In het digi(bord)boek van De Marnewier (als voorbeeld te downloaden via www.slo.nl/primair/themas/samenhang) juiste doorverwijzing zijn de donkere pagina's voor de voorbereiding van de les. De lichte pagina's geven een beeld van hoe de kinderen de opdrachten hebben verwerkt.

Leg, onder andere met foto's, het werkproces vast in het digi(bord)boek.

3.4 Het thema afsluiten

Aan het einde van het werken aan het thema is er aandacht voor het proces en voor het product: reflecteer met de kinderen op wat ze gedaan hebben, wat ze geleerd hebben, hoe ze hebben (samen)gewerkt en organiseer een eindpresentatie waarmee het thema kan worden afgesloten.

Reflecteer samen met de kinderen

- Reflecteer met de kinderen aan de hand van het digi(bord)boek op wat voor hen belangrijke leerervaringen waren. Koppel dit resultaat aan de doelen van het project. Ga ook samen met hen na wat ze willen bewaren en waarom. Maak daar eventueel een digi(bord)boek voor henzelf van (groepsportfolio).
- Noteer voor jezelf welke inhoud en activiteiten je hebben aangesproken. Doordenk hoe je die bij volgende thema 's kunt inzetten.

Organiseer een eindpresentatie

- De eindpresentatie is bedoeld voor bijvoorbeeld medeleerlingen en ouders, bijvoorbeeld tijdens een weeksluiting.
- Laat de kinderen het voortouw nemen: welke presentatievorm kiezen ze? Mogelijkheden zijn bijvoorbeeld:
  - een presentatie van (een selectie uit) het digi(bord)boek tijdens de weeksluiting of op de website;
  - een tentoonstelling van zelfgemaakte werkstukken;
  - een tentoonstelling van zelfgemaakte foto's en teksten;
  - een onthulling van zelfgemaakt groepskunstwerk;
- Bespreek met ze hoe ze dit kunnen organiseren.

3.5 Samenvatting

Alle aandachtspunten voor het uitwerken van een thema en de bijbehorende hulpmiddelen op een rij:

Een thema uitwerken	Hulpmiddelen
1. Het thema voorbereiden:	
▷ Kies een thema	
▷ Toets het thema aan de criteria	
▷ Bedenk inhouden en activiteiten voor het thema <ul style="list-style-type: none"> - Maak een mindmap - Formuleer sleutelvragen - Formuleer een overkoepelende doelstelling voor het themaproject - Bedenk activiteiten - Verken relaties met de vakinhouden. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Sleutelvragen bij een thema</i> (Instrument 1 en 1 a). ▪ <i>Mogelijke activiteiten bij een thema</i> (Instrument 2). ▪ <i>Kerdoelen en Referentiekaders taal</i> (Instrument 3 en 3a).
▷ Leg contact met culturele instellingen	
2. Activiteiten plannen:	
▷ Maak een definitieve planning	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Planningsschema voor activiteiten</i> (Instrument 4 en 4a).
3. Werk in uitvoering:	
▷ Bereid je lessen voor met het 'lege' digi(bord)boek	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Het lege digi(bord)boek www.slo.nl/primair/themas/samenhang en eventueel ter inspiratie het digi(bord)boek van De Marnewier ▪ Bijlage 1 Achtergrondinformatie voor Kunstzinnige oriëntatie (beeldend) en Nederlandse taal.
▷ Geef de les en gebruik daarbij het digi(bord)boek	
▷ Vul het digi(bord)boek aan	
4. Het thema afsluiten:	
▷ Reflecteer samen met de kinderen <ul style="list-style-type: none"> - Reflecteer op het proces en op het product 	
▷ Organiseer een eindpresentatie	

4. Mogelijkheden van een digibord

Het digitale schoolbord, vaak afgekort als digibord, is in rap tempo bezig om het traditionele krijtbord in de basisschool te vervangen. Door een vaste opstelling in de klaslokalen is het op elk moment en op vele manieren bij het onderwijs in te zetten. Naast spontaan gebruik als whiteboard om aantekeningen te maken en het snel vertonen van een website of een videofragment, zorgt een doordacht gebruik van het digibord voor de meeste meerwaarde. Dit kan enerzijds door gebruik te maken van gescande pagina's uit een werkboek, een website, videofragmenten of een televisieprogramma, anderzijds door het werken met uitgewerkte PowerPointpresentaties of bestanden die je maakt met de speciale software die bij het digibord geleverd wordt.

In dit hoofdstuk vind je achtergrondinformatie bij het werken met een digibord. Verder komen de ict-vaardigheden aan de orde die voor een goed gebruik noodzakelijk zijn, beschrijven we hoe het digi(bord)boek bij het thema 'Harlings blauw' is opgezet, en geven we tips om het didactisch gebruik van het digibord te verbeteren.

4.1 Mogelijkheden en kansen

Het digitale schoolbord, ofwel digibord, is het eerste elektronische hulpmiddel dat speciaal voor het onderwijs is ontwikkeld. Daardoor past het goed in de onderwijssituatie op scholen, in de klas. De implementatie van het digibord maakt op dit moment een stormachtige ontwikkeling door. Er is eigenlijk geen basisschool meer in Nederland waar niet op zijn minst één bord aanwezig is. Voor de meeste scholen geldt dat bijna alle klaslokalen zijn voorzien van een digibord, waarbij de kleuterbouw soms nog een uitzondering is.

Nu de techniek er is, wordt algemeen de vraag gesteld: Hoe kan ik het bord zinvol gebruiken? Wat doe ik ermee in de klas? Welke mogelijkheden zijn er? Wat zijn de kansen van dit nieuwe medium?

Een aantal kansen van het digibord zit in het feit dat met de komst van het digibord in de klas, er een projectiescherm is dat op elk moment van de dag beschikbaar is om computerbeelden te tonen:

- Een digibord dat altijd beschikbaar is en gebruiksklaar in het lokaal staat, geeft je als leraar de mogelijkheid op elk moment direct de les te verduidelijken en te illustreren met foto's of voorbeelden van internet of uit je eigen 'digitaal archief' op de computer.
In de groep komt het gesprek op de Eiffeltoren in Parijs. Niet alle kinderen zegt deze toren iets. Via Google kan de leraar binnen enkele tellen verschillende afbeeldingen laten zien van deze toren.
- Over een onderwerp dat de groep op een bepaald moment bezighoudt, kun je meer informatie opzoeken op internet en dit direct met de groep delen via het digibord.
Er is een bekende acteur overleden. Hij speelde in de laatste Harry Potterfilm die binnenkort in première gaat. In de groep is het alleen onduidelijk welke rol hij speelde en of hij in de film overlijdt of echt is overleden. Tijdens de les, laat de leraar een van de kinderen op internet zoeken naar de feiten over dit nieuws. Na afloop mag het kind de gevonden informatie laten zien.

- Videofragmenten en schooltv-uitzendingen kunnen eenvoudig worden bekeken op het moment dat het jou uitkomt en het past in de lesplanning.
Het was nog niet zo lang geleden een heel gedoe om op het uitzendmoment van een televisieprogramma met de hele groep op tijd voor die ene televisie in de school te zitten of om ervoor te zorgen dat de uitzending goed op een videoband terecht kwam. Nu kunnen de uitzendingen aansluiten op je les door via www.uitzendinggemist.nl te kijken of door gebruik te maken van de grote hoeveelheden videofragmenten die via internet worden aangeboden op speciale websites als www.teleblik.nl, www.schooltv.nl/beeldbank/ en www.youtube.com. Hoewel je bij deze mogelijkheid niet echt van de extra's van een digibord gebruik maakt, is het met de komst van een vast digibord in de klas wel mogelijk geworden om op elk moment passende videobeelden te tonen.
- Als kinderen zelf op de computer aan het werk zijn, kun je eenvoudig een bepaalde handeling toelichten of een voorbeeld in een computerprogramma laten zien.
De kinderen zijn bezig met het maken van een werkstuk. Ze gebruiken hiervoor PowerPoint. Als het onduidelijk is hoe je de achtergrond voor de hele presentatie verandert, laat de leraar dit in enkele stappen zien op het digibord. Hierbij gebruikt hij het werkstuk van een van de kinderen. Omdat dit een goed voorbeeld is, laat hij ook meteen zien welke inhoudelijke opbouw dit kind heeft gebruikt en hoe hij met een combinatie van vraag en antwoord heeft gewerkt op sommige pagina's.

Andere kansen van het digibord komen voort uit de interactiemogelijkheden die het bord biedt:

- Een bordschema, bijvoorbeeld een woordweb, kan in interactie met de groep worden opgebouwd en aangepast. Daarna kan het worden bewaard op de computer om het op een later moment weer te openen als je het met de kinderen opnieuw wilt bekijken of er verder mee wilt gaan.
De leraar en de kinderen zijn druk geweest met het inventariseren van allerlei begrippen bij het onderwerp 'energie'. Wanneer de hele pagina op het digibord vol staat, gaan ze de begrippen ordenen. Om de beurt slepen kinderen woorden die bij elkaar passen naar een plek op het digibord. Dan gaat de bel. De leraar slaat het schema op zodat ze er de volgende keer mee verder kunnen.
- Terwijl bij een gewoon computerbeeldscherm vaak hooguit twee kinderen kunnen samenwerken, kunnen ze op een digibord met een groepje werken aan een oefening of opdracht.
Om de beurt gaat een groepje op het digibord enkele opdrachten van het rekenweb uitvoeren. Voor de antwoorden moeten ze eerst samen overleggen en aan elkaar duidelijk maken waarom ze voor een bepaalde oplossing kiezen. De andere kinderen werken aan hun eigen tafel.

Het digibord kan klassikaal worden gebruikt, maar is zeker ook bedoeld voor groepswork of individueel gebruik.

4.2 Het digibord en binnen- en buitenschools leren

Voor binnen- en buitenschools onderwijs rond een thema en de samenhang tussen de leergebieden biedt het digibord specifieke mogelijkheden.

- Het onderwijsleerproces kan op een digibord zichtbaar worden gemaakt en worden gestructureerd. Dit laat anderen (collega's, ouders, inspectie) zien hoe culturele uitstapjes niet alleen 'leuk' zijn, maar passen binnen een onderwijsleerproces waarin taal, wereldoriëntatie en kunstzinnige oriëntatie in samenhang worden aangeboden.
- Het digibord kan worden gebruikt met eigen lesmateriaal dat is afgestemd op het gekozen thema en de (culturele) omgeving van de school.

- Omdat het digibord multimediaal is, kunnen binnen één les eenvoudig verschillende informatiebronnen worden aangeboden die aansluiten bij de vakinhouden rond het gekozen thema. Bijvoorbeeld foto's en videofragmenten van kunstwerken en kunstenaars, fragmenten van dans- of theatervoorstellingen, geluidsfragmenten met liederen en instrumentale muziekstukken, een hoorspel, een verhaal of interview, een krantenartikel, een literaire tekst of gedicht, een plattegrond of kaart, een lijngrafiek, staafdiagram, of een tijdbalk.
- Op het digibord kunnen ook de informatiebronnen worden weergegeven die kinderen zelf van huis meebrengen en die ontleend zijn aan hun eigen beeld- en/of muziekcultuur.
- Met het digibord kunnen culturele uitstapjes worden voorbereid met behulp van informatiebronnen die verwijzen naar de (culturele) omgeving van de school: gebouwen, monumenten, archieven en musea, het landschap, kunstwerken in de openbare ruimte, et cetera.
- Op het digibord kan met de groep gezamenlijk in tekst en beeld (foto's/video) een verslag worden gemaakt van de eigen ervaringen van de kinderen in een buitenschoolse omgeving. Bijvoorbeeld een verslag van een architectuurwandeling, een bezoek aan een museum of een fabriek.
- Het digibord kan ook worden gebruikt om te werken met beschikbaar digitaal lesmateriaal rond het thema dat van musea, de bibliotheek of andere educatieve diensten afkomstig is. Bijvoorbeeld foto's van een aantal kunstwerken van de tentoonstelling die de kinderen gaan bezoeken, achtergrondinformatie over de kunstenaar, of een monument van cultureel erfgoed.

4.3 Digibordlessen

Met een digibordles wordt al het didactisch gebruik van het digibord in de klas bedoeld dat door een leraar of een ander is voorbereid. De voorbereiding van zo'n digibordles kan minimaal zijn, maar ook heel uitgebreid. In alle gevallen is er nagedacht over de wijze waarop het digibord in de les wordt gebruikt en wat er wordt getoond.

In de meeste gevallen wordt de lesvoorbereiding gemaakt met de speciale software die bij elk digibord wordt geleverd. Bij het ActivBoard is dit *Active Primary* en bij het Smartboard het programma *Notebook*. Ook andere digibordmerken hebben hun eigen software met vergelijkbare mogelijkheden. De software is een soort presentatieprogramma, uitgebreid met speciale mogelijkheden voor een aanraakscherm (wat het digibord ook is). Kenmerkend is dat het een werkomgeving is waarin tijdens de 'presentatie' gewerkt wordt. Er worden teksten en afbeeldingen toegevoegd of verplaatst op een pagina en waar nodig nieuwe pagina's toegevoegd.

Bij het thema 'Harlings blauw' gebruikt de leraar het digibord om de lessen in te leiden, informatie te tonen die samen met de leerlingen bekeken en besproken wordt en voor korte uitleg bij de opdrachten. De leraar heeft telkens bij de voorbereiding voorafgaand aan de volgende les in de serie enkele pagina's gemaakt in een flipchart (zoals een presentatiebestand bij het ActivBoard wordt genoemd). Ze is hierbij gestart met een flipchart met pagina's voor de fasen van de thema-uitwerking, namelijk: start, onderzoeken en ontdekken, eigen werk en presentatie. Deze flipchart geeft de structuur waarin aan het thema wordt gewerkt. Daarnaast is al een aantal basiselementen gedefinieerd voor bepaalde functies die op de verschillende pagina's in de flipchart kunnen worden gebruikt.

4.4 Het digi(bord)boek als logboek

Tijdens het werken aan het thema groeit het presentatiebestand. In het voorbeeldproject 'Harlings blauw' krijgt alles wat digitaal verzameld wordt gedurende het project, een plaats op extra toegevoegde pagina's in het presentatiebestand. Dit gaat van de e-mails die voorafgaand aan de start door de leraar naar de kinderen zijn gestuurd en antwoorden van de kinderen op de opdrachten, tot de foto's die tijdens de verschillende lessen worden gemaakt en gescande folders van het museum. Verder zijn ook de gebruikte werkbladen als Worddocument of pdf-bestand aan het presentatiebestand gekoppeld.

De pagina's zijn zowel tijdens de les, maar vooral achteraf toegevoegd aan het digi(bord)boek. Met de ervaringen van de kinderen en het verslag van de activiteiten in foto's en teksten ontstaat gaandeweg een mooi digitaal logboek: het digi(bord)boek.

4.5 Structuur van het digi(bord)boek bij 'Harlings blauw'

Er is gekozen voor een vaste vormgeving van verschillende elementen op de pagina's. Zo zijn er vaste pictogrammen om vanaf een pagina door te klikken naar een toelichting bij de pagina, naar websites, pdf-bestanden en andere bestandstypen. Opdrachten worden steeds weergegeven als een opdrachtkaart in een vast blok en toevoegingen van de leerlingen en andere verslagpagina's hebben een aparte achtergrondkleur. Hieronder geven we een overzicht van de gebruikte elementen.

- Alle pagina's die inhoud van de leraar bevatten en door de leraar zijn gebruikt bij de instructies tijdens de lessen, hebben dezelfde donkerblauwe achtergrond.
- De pagina's met foto's en werk van de leerlingen die later zijn toegevoegd, hebben een lichtblauwe achtergrond.
- Opdrachten voor de leerlingen staan steeds op een omrand lichtblauw opdrachtkaartje.
- Reacties van leraar en leerlingen zijn steeds op een lichtgeel blaadje toegevoegd aan de pagina's.
- Er zijn vaste knoppen op de pagina's gebruikt voor gekoppelde pdf-bestanden, Worddocumenten en snelkoppelingen naar websites. Ook voor een toelichting bij de pagina is er een vaste knop. Bij deze toelichting kan desgewenst extra informatie worden geplaatst die bij de pagina-inhoud hoort. Deze knoppen staan rechts bovenaan de pagina.
- Door het toevoegen van een menu met knoppen links in de marge, kunnen leraar en leerlingen snel naar een bepaalde pagina in het digi(bord)boek.

4.6 Vaardig met de computer, vaardig met het digibord

Om met het digibord in de klas aan de slag te kunnen, is een basiscomputervaardigheid vereist. Je kunt eigenlijk alle programma's gebruiken waarmee je zelf ook op de computer werkt. Meestal zal dit een presentatieprogramma zijn, een webbrowser, een tekstverwerkingsprogramma voor tekstverwerking of een programma om bijvoorbeeld een videofragment te laten zien (zoals de software bij het digibord, PowerPoint, Internet Explorer en Word). Daarnaast is het handig om enige ervaring te hebben in het werken met foto's en andere afbeeldingen. Je kunt hierbij denken aan:

- Het kopiëren van afbeeldingen van diverse bronnen en deze plakken op een pagina van een digibordbestand of deze opslaan in een map op je computer.
- Het openen van afbeeldingen in een bewerkingsprogramma om de afbeelding te bewerken (vergroten, verkleinen, bijsnijden, et cetera) en deze veranderde afbeelding onder een nieuwe naam weer op slaan.
- Het werken met een scanner voor het scannen van bijvoorbeeld schriftelijk materiaal.
- Het werken met bestanden op een computer (ordenen van bestanden door nieuwe mappen te maken, bestanden te verplaatsen of te kopiëren naar een andere locatie of een bestand voor 'alleen lezen' te beveiligen).

Het zijn dezelfde vaardigheden die je ook gebruikt bij het maken van werkbladen op de computer.

Naast deze meer technische computervaardigheden vraagt het gebruik van een digibord een bepaalde vaardigheid in het werken met de digibordsoftware en presentatievaardigheden met gebruik van het digibord. Ook zijn er speciale programma's bij sommige lesmethodes voor gebruik op het digibord zoals bij *De wereld in getallen*. Om hiermee goed te leren omgaan is het veelal een kwestie van gewoon doen en uitproberen. En als je bijvoorbeeld in een eigen digibordbestand gebruik maakt van een gegeven structuur met vaste elementen zoals die in de vorige paragraaf (4.5) zijn genoemd, hoef je je maar een keer met de vormgeving bezig te houden en krijgt het geheel direct een goede uitstraling.

De inzet van het digibord vraagt je ook na te denken over het gebruik in de groep: Op welke momenten?; Voor instructie en/of uitleg?; Spontaan of gepland? Alleen door jou als leraar en/of ook met de kinderen aan het bord? Het heeft consequenties voor de didactiek die je gebruikt. Hoewel sommigen beweren dat er sprake is van een geheel nieuwe didactiek, biedt het digibord in de praktijk vooral nieuwe mogelijkheden bij bestaande didactieken en werkwijzen. Zoals zoveel nieuwe apparaten is het geen doel, maar blijft het een middel. Al is het wel een middel met veel mogelijkheden.

4.7 Tips voor het werken met een digi(bord)boek

Hieronder geven we een aantal tips voor het werken met een digi(bord)boek.

- Zorg dat de teksten die je vooraf maakt op de pagina's van een digibordbestand niet te lang zijn maar kernachtig, gebruik bijvoorbeeld opsommingen.
- Zorg dat alle inhoud die je laat zien op het digibord voldoende groot en scherp is, zodat elk kind de teksten kan lezen (ook van gescande pagina's), de afbeeldingen duidelijk kan zien en de videofragmenten goed kan volgen.
- Wil je naar websites gaan tijdens de les, probeer die dan zo mogelijk altijd van tevoren uit, bekijk de structuur en bepaal wat je wel en niet wilt laten zien. Dit geldt ook voor videofragmenten van internet.
- Zorg voor een uniforme en rustige vormgeving. Een vaste structuur zoals we eerder beschreven, draagt hieraan bij.
- Gebruik het digibord op een gevarieerde manier: zowel voor presenteren, demonstreren, uitleggen, als voor oefenen, herhalen en evalueren van een les(onderdeel). Wissel daarbij ook passend af tussen het klassikaal gebruik van het digibord, het gebruik door een groepje of individuele leerlingen die om de beurt aan het digibord werken.
- Zorg voor voldoende interactiviteit in de les. Het gaat daarbij zowel om interactie met lesinhoud via het digibord als om interactie tussen leraar en leerlingen en leerlingen onderling.

Je kunt bij interactie met de lesinhoud denken aan het slepen van elementen op een pagina om deze te sorteren of een antwoord in een vak te tonen, het aanvullen van tekst bij een oefening of het maken van een woordweb. Maar ook het simpel onderstrepen van woorden of benadrukken van elementen door ze te omcirkelen of een lege pagina te vullen zoals op een krijtbord zorgen voor interactie.

- Bewaar naast het digibordbestand dat je hebt voorbereid, ook de versie die tijdens de les is ingevuld en aangevuld. Je kunt hierop in een latere les teruggrijpen en kinderen kunnen het nogmaals bekijken. Zo ontstaat ook het digi(bord)boek als logboek van alles wat je tijdens de les(sen) hebt gedaan.

Gebruik verschillende bestandsnamen en/of bestandslocaties (mappen) voor de startversie en ingevulde versie van een digibordbestand.

- Er zijn in Nederland, maar ook internationaal veel initiatieven om kennis te vergaren en gebruiksmaterialen te verzamelen en via internet aan elkaar beschikbaar te stellen. Uitgevers van schoolmethodes ontwikkelen in rap tempo speciale materialen bij hun methodes en er zijn andere commerciële partijen die speciaal voor het digibord materialen

ontwikkelen en via een website publiceren. Maar vooral zijn veel leraren zelf aan het ontwikkelen en samenstellen van materiaal dat zij in hun lessen goed kunnen gebruiken.

Enkele websites met meer informatie over en materiaal voor het digibord zijn:

- <http://po.digiborden.kennisnet.nl/>
- <http://www.digibordopschool.nl/>
- <http://www.schoolbordportaal.nl>
- <http://www.bordwerk.nl>
- <http://mijndigibord.yurls.net>
- <http://digitaal-schoolbord.startpagina.nl/>
- <http://www.digibordhulp.nl/>

Literatuur

Adema, J., R. Does & M. Klein Tank. (2009). *Les met het digibord, praktische didactische wijzer*. Arnhem/Enschede: ICT-Delta & SLO.

Bijlsma, A. & J. Mur. (2009). *Handboek Digibord & Didactiek*. Bodegraven: Instruct.

Expertgroep Doorlopende leerlijnen Taal en Rekenen (2008). *Over de drempels met taal*. De niveaus voor taalvaardigheid. Onderdeel van de eindrapportage van de Expertgroep Doorlopende leerlijnen Taal en Rekenen. Enschede: SLO.

Greven, J. (2009). Sleutelvragen stellen, een multiperspectivisch model voor wereldoriëntatie. In: *Meester voor morgen*. Enschede: SLO.

Klein Tank, M. (eindred.) (2008) *TULE Kunstzinnige oriëntatie, Oriëntatie op Mens en Samenleving, Nederlandse Taal. Inhouden en activiteiten bij de kerndoelen*. Enschede: SLO
<http://tule.slo.nl>.

Oosterloo, A. & H. Paus (red.) (2008). *Beste stuurlied*. Een verkenning van inhoudelijk leiderschap en inhoudelijk beleid in het primair onderwijs. Enschede: SLO.

Oosterloo, A. & H. Paus (red.) (2008). *Werken aan kwaliteit van taalonderwijs in Fryslân*. Een product van het SLO-project Inhoudelijk leiderschap en inhoudelijke kwaliteit. Enschede: SLO.

Referentiekader taal en rekenen. De referentieniveaus. (2009). Enschede.
<http://www.taalenrekenen.nl>

Roozen, I. (2009). *In gesprek met het beeld en met elkaar, beschouwen en reflecteren met kinderen*. Enschede: SLO.
<http://www.slo.nl/primair/leergebieden/kunstencultuur>

Roozen, I. (2007). *Een hele kunst of geen kunst aan? Hoe een school via inhoudelijk leiderschap cultuureducatie een goede plek geeft*. Enschede: SLO.
<http://www.slo.nl/primair/leergebieden/kunstencultuur/educatie>

Bijlagen

Bijlage 1 Instrumenten

Instrument 1	<i>Sleutelvragen bij een thema (blanco)</i>
Instrument 1a	<i>Sleutelvragen bij een thema (met voorbeeldthema 'Harlings Blauw')</i>
Instrument 2	<i>Mogelijke activiteiten bij een thema</i>
Instrument 3	<i>Kerdoelen en Referentieniveaus taal (blanco)</i>
Instrument 3a	<i>Kerdoelen en Referentieniveaus taal (met voorbeeldthema 'Harlings Blauw')</i>
Instrument 4	<i>Planningschema activiteiten bij een thema (blanco)</i>
Instrument 4a	<i>Planningschema activiteiten bij een thema (met voorbeeldthema 'Harlings Blauw')</i>

Instrument 1 Sleutelvragen bij een thema (blanco)

Wanneer je een thema voorbereidt, wil je in kaart brengen welke aspecten allemaal met het thema te maken hebben. Elk thema kun je bekijken vanuit een aantal verschillende perspectieven. In dit geval is dat gedaan vanuit het perspectief cultuur. Vanuit dit perspectief kun je sleutelvragen bedenken die relevant zijn voor kinderen op een bepaalde leeftijd.

De sleutelvragen vormen het uitgangspunt voor het bedenken van activiteiten op het gebied van kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie.

Sleutelvragen zijn vragen die er echt toe doen. Het zijn geen vragen naar (kleine) feitelijkheden en ook geen vragen waar je als leraar direct het antwoord wel op weet. Het zijn vragen die kinderen uitdagen over het antwoord na te denken. Sleutelvragen moeten kinderen aanzetten iets te onderzoeken. Ze moeten kinderen uitlokken om met hun eigen vragen te komen. Antwoorden op sleutelvragen hoeven niet eenduidig te zijn. Ze laten meer antwoorden toe.

Sleutelvragen bij een thema vanuit cultureel perspectief

Instrument 1a Sleutelvragen bij een thema (met voorbeeldthema 'Harlings blauw')

Hieronder volgt een overzicht van *mogelijke* sleutelvragen bij het thema 'Harlings blauw'. Deze sleutelvragen bieden aanknopingspunten voor activiteiten op het gebied van kunstzinnige oriëntatie, wereldoriëntatie en taal.

Sleutelvragen bij een thema vanuit cultureel perspectief

Verzamelen en bewaren kinderen thuis (imitatie) oude Friese tegels? Wat betekenen die tegels voor hen?

Mogelijke aandachtspunten:

- versiering
- verzamelobject
- familieherinneringen
- geschiedenis van de streek.

Welke functie hadden/hebben de oude Friese tegels?

Mogelijke aandachtspunten:

- bescherming (vocht, eensteens muren)
- hygiëne
- decoratie (tegelpatronen: schouw, keuken, kelder)
- rijkdom en status
- nu: verzamelobject, herinnering aan vroeger.

Wat vertellen afbeeldingen op oude Friese tegels over het dagelijks leven in de 17^e eeuw?

Mogelijke aandachtspunten:

- kleding en kapsels
- landschappen
- spelletjes en andere activiteiten.

Welke onderwerpen waren/zijn geliefd bij kopers?

Mogelijke aandachtspunten:

- onderwerpen uit het dagelijks leven
- ondeugende onderwerpen
- tegelwijsheden (relativering van het bestaan).

Wat is kenmerkend voor de vormgeving?

Mogelijke aandachtspunten:

- blauwwitte kleur
- versieringsmotieven (hoekversieringen)
- tegelpatronen
- ambachtelijke wijze van schilderen met sjablonen.

Hoe komen de oude Hollandse en Friese tegels aan hun karakteristieke blauwwitte kleur?

Mogelijke aandachtspunten:

- imitatie blauwwit Chinees porselein
- rol voc bij de import van Chinees porselein.

Hoe werden tegels vroeger gemaakt?

Mogelijke aandachtspunten:

- zee (rivier)klei uit de omgeving
- handwerk (ambacht)
- stook en bakproces
- houtovens.

Hoe gaat dat tegenwoordig?

Mogelijke aandachtspunten:

- elektrische ovens
- computergestuurd
- nieuwe fabricageprocessen.

Hoe laten hedendaagse kunstenaars/vormgevers zich inspireren door de Oudhollandse tegelcultuur?

Mogelijke aandachtspunten:

- blauwwitte tegels met fotografische zeefdruktechnieken (bijvoorbeeld Elfstedentochtbruggetje bij Bartlehiem).
- ironisch of speels commentaar: bijvoorbeeld Hgo Kaagman, Marcel Wanders
- souvenir- en mode-industrie (dekbedovertrekken, paraplu's, tafellakens, et cetera).

Hoe waren vroeger de arbeidsomstandigheden in de aardewerk- en tegelfabriek?

Mogelijke aandachtspunten:

- in 17^e en 19^e eeuw
- kinderarbeid
- lange werkdagen (nachten)
- hard werken
- lage lonen
- gevaarlijke arbeidsomstandigheden
- kinderen gingen niet naar school.

Instrument 2   Mogelijke activiteiten bij een thema

Dit overzicht geeft een beschrijving van een serie mogelijke activiteiten op het gebied van kunstzinnige oriëntatie, taal en wereldoriëntatie. Deze activiteiten zijn goed bruikbaar om een thema in samenhang uit te werken. Uitgangspunten zijn:

- Veel ruimte voor de eigen inbreng van de kinderen.
- De buurt/omgeving wordt erbij betrokken als informatiebron.
- De activiteiten kunnen eventueel functioneren in 'een doe alsof situatie'. Kinderen hebben bijvoorbeeld een rol als archeoloog, journalist, museummedewerker, natuurbeschermer.
- De activiteiten bieden de mogelijkheid om taal functioneel te gebruiken en om door reflectie op dat taalgebruik taal te leren.
- Er is ruimte voor verbeelding en de activiteiten stimuleren een onderzoekende houding.

De activiteiten zijn geordend in de fasen: start, onderzoeken en ontdekken, eigen werk en presentatie.

Start	
Introductie van het project: belangstelling peilen voor het thema, vragen oproepen.	
Mogelijke activiteiten:	
Geheimzinnige e-mails	
<ul style="list-style-type: none"> • Spannende opening van het thema. • Nieuwsgierigheid wekken. • Verwondering oproepen. • Aandacht voor kunst en cultureel erfgoed in de directe omgeving. 	
De leraar stuurt een week voor de aanvang van het project geheimzinnige e-mails met foto's en tekst.	
Kringgesprek over fotocollage	
• met elkaar in verband brengen.	Foto's
• vormen van het thema/probleem.	Beeld
• n oproepen.	Vrage
De leraar maakt een collage van de foto's uit de e-mails en presenteert deze op het digibord. Kunnen de kinderen deze met elkaar in verband brengen? Waar gaat het project over?	
Opdrachtencarrousel	
• chten in kleine groepjes (zie voorbeelden hieronder).	Opdra
• zoeksvragen bedenken bij het thema.	Onder
a. <i>Voorwerpen bevragen</i> Stel je voor dat het object zou kunnen praten, wat zouden de kinderen dan aan het object vragen? Wat willen ze weten? Vragen formuleren.	
b. <i>Onderzoek naar materiaaleigenschappen</i> De kinderen onderzoeken de eigenschappen van materialen. Bekijken, voelen, ruiken en vragen formuleren.	
c. <i>Tekenopdracht: deel-geheel.</i> De kinderen krijgen een stukje van een object. Kunnen ze het geheel tekenen?	

d. Fotoboeken bekijken

De kinderen snuffelen in (foto)boeken en zoeken informatie.

Krantenartikel bespreken

De kinderen bekijken de foto en koppen van een krantenartikel dat aansluit bij de actualiteit en past bij het thema. De vraag die gesteld wordt is: Een stukje uit de krant, wat is er aan de hand?

Onderzoeken en ontdekken

Antwoorden zoeken op eigen vragen. Wat willen we te weten komen? Waar vinden we informatie? Wie kan ons daarbij helpen?

Mogelijke activiteiten:

Cultureel uitstapje en/of gastdocent

De leraar kiest (eventueel in overleg met de kinderen) welk cultureel uitstapje ze gaan maken en/of welke gastdocent zij zullen uitnodigen.

Beeldbeschouwen

De kinderen beschouwen rond het thema foto's, boeken, filmpjes van objecten uit de natuur en de wereld van kunst en erfgoed als voorbereiding op het culturele uitstapje.

Tekening, schildering, beeld, gebruiksvoorwerp

De kinderen werken aan een beeldende opdracht als voorbereiding op het bezoek aan een museum, atelier, fabriek, monument van cultureel erfgoed, et cetera. Ze maken een tekening, een schilderij, een beeld of een gebruiksvoorwerp.

Verhaal en/of gedicht

De kinderen luisteren naar en/of lezen zelf verhalen en/of gedichten ter voorbereiding van het bezoek. Zij maken zelf een tekst. De teksten worden eventueel gecombineerd met de beeldende opdracht.

Informatieve teksten lezen en bespreken

De kinderen lezen en bespreken informatieve teksten in boeken en op internet ter voorbereiding van het bezoek.

Kaartopdrachten

De kinderen lezen plattegronden en landkaarten en maken zelf kaarten.

Vragen inventariseren

De kinderen inventariseren hun vragen voor het bezoek. Zij maken afspraken wie vragen zal stellen en hoe ze de antwoorden willen onthouden (bijvoorbeeld opschrijven of opnemen).

Foto's maken

De kinderen maken afspraken wie zal fotograferen tijdens het culturele uitstapje. Zij bespreken wat zij tijdens het bezoek willen vastleggen op foto en hoe zij dat willen doen, bijvoorbeeld:

- Standpunten: van onderaf, van bovenaf, op ooghoogte.
- Van dichtbij: detailopnames.
- Van veraf: totaalopnames.

Speleermateriaal

De kinderen bereiden zich voor op het bezoek met speleermateriaal rond het thema, zoals kwartetten, puzzels, computerspelletjes.

Spelregels

De kinderen bespreken met elkaar en de leraar welke (spel)regels er gelden tijdens het bezoek en de reis ernaartoe.

Het culturele uitstapje

De kinderen maken een cultureel uitstapje naar een museum, erfgoedinstelling, kunstenaarsatelier, kunstuitleen, een fabriek, een natuurgebied, et cetera.

- Interactieve rondleiding, stads- of natuurwandeling.
- Workshop.
- Waarnemen, beleven, vragen stellen, onderzoeken, fotograferen, beeldend werken.

De leraar maakt van tevoren afspraken: wat gaan de kinderen bekijken en doen tijdens het culturele uitstapje? Wie verzorgt het programma? Hoe zorg je dat de activiteit interactief is?

Wat is tijdens het bezoek de rol en verantwoordelijkheid van de educatief medewerker en van de groepsleraar? Wie verzorgt een workshop die aansluit op de rondleiding of museumles?

Eigen werk

Vormgeven aan de verzamelde informatie. Aanvullend onderzoek doen.

Mogelijke activiteiten:

Verder uitwerken van werkstukken

De kinderen hebben werkstukken gemaakt of materiaal verzameld dat ze verder gaan uitwerken.

Vertellen en teksten schrijven bij de foto's

De kinderen maken een multimedialakboek met foto's en geschreven en ingesproken teksten. Ze bepalen van tevoren wat ze willen laten zien. Op basis daarvan selecteren en ordenen ze foto's. Ze praten over de functie van een tekst bij de foto en schrijven vervolgens de tekst bij de foto.

E-mails met vragen voor een gastdocent

De kinderen sturen e-mails met vragen naar een gastdocent ter voorbereiding van zijn bezoek.

Bezoek gastdocent

De kinderen en/of de leraar hebben een gastdocent uitgenodigd. De gastdocent beantwoordt hun vragen en laat dingen zien en geeft op een interactieve manier informatie over zijn specialisme (dit kan ook in een eerdere fase)

Samenstellen digi(bord)boek (groepsportfolio)

De kinderen maken een digi(bord)boek (groepsportfolio) met foto's en teksten, die voor hen het beste hun ervaringen en het werkproces weergeven.

Presentatie

Presentatie van product en werkproces aan andere groepen en leraren van de school, ouders en/of andere belangstellenden.

Mogelijke activiteiten:

Afronding van het project

De kinderen evalueren het project met de leraar. Wat hebben ze ervaren, geleerd?

Ze maken een selectie uit het digibordboek. Wat willen ze bewaren, wat kan weg, waarom?

Het digi(bord)boek presenteren

Ze laten hun digi(bord)boek zien aan anderen en vertellen over hun ervaringen.

De leraar plaatst het digi(bord)boek op de website van de school, zodat kinderen ook thuis met bijvoorbeeld hun (groot)ouders kunnen praten over hun ervaringen.

Instrument 3   Kerndoelen en referentieniveaus taal (blanco)

Dit instrument is een hulpmiddel om een relatie te leggen tussen de mogelijke activiteiten rond een gekozen thema en de kerndoelen en inhouden van de kunstzinnige vakken, oriëntatie op jezelf en de wereld en Nederlandse taal. Voor Nederlandse taal zijn de kerndoelen gekoppeld aan de referentieniveaus voor taal, namelijk aan de niveaus 1F en 1S, die geformuleerd zijn voor het einde van groep 8.

De inhouden bij de kerndoelen zijn globaal uitgewerkt. Zie voor een uitwerking van tussendoelen en leerlijnen per bouw de uitwerkingen in Tule (tussendoelen en leerlijnen) op de website van SLO (www.slo.tule.nl).

Kunstzinnige oriëntatie

Beeldend

Kerdoel 54	Gevoelens en ervaringen uitdrukken in beelden en ermee communiceren
Betekenisvolle onderwerpen	
Beeldaspecten	
Materialen/Techniek	
Kerdoel 55	Reflecteren op eigen werk en dat van anderen
Eigen werk/werk van medeleerlingen	
Kunstenaars/vormgevers	
Kerdoel 56	Kennis en waardering ontwikkelen voor aspecten van cultureel erfgoed
De wereld in school halen	
De wereld buiten school verkennen	

Taal en spel (drama)

Kerdoel 54	Gevoelens en ervaringen uitdrukken in spel en taal en ermee communiceren
Betekenisvolle onderwerpen	
Spelelementen	
Spelvormen	
Kerdoel 55	Reflecteren op eigen werk en dat van anderen
Eigen spel/spel van medeleerlingen	
Theaterkunstenaars	
Kerdoel 56	Kennis en waardering voor aspecten van cultureel erfgoed
De wereld in school halen	
De wereld buiten school verkennen	

Muziek

Kerdoel 54	Gevoelens en ervaringen uitdrukken in muziek en ermee communiceren
Betekenisvolle onderwerpen	
Zingen	
Luisteren	
Muziek maken	
Muziek vastleggen	
Bewegen	

Kerdoel 55	Reflecteren op eigen werk en dat van anderen
Eigen muziek/muziek van medeleerlingen	
Muziekkunstenaars	
Kerdoel 56	Kennis en waardering ontwikkelen voor aspecten van cultureel erfgoed
De wereld in school halen	
De wereld buiten school verkennen	

Beweging (dans)

Kerdoel 54	Gevoelens en ervaringen uitdrukken in beweging en ermee communiceren
Betekenisvolle onderwerpen	
Danselementen in dansexpressie	
Danselementen in kinderdans	
Kerdoel 55	Reflecteren op eigen werk en dat van anderen
Eigen spel/spel van medeleerlingen	
Danskunstenaars	
Kerdoel 56	Kennis en waardering ontwikkelen voor aspecten van cultureel erfgoed
De wereld in school halen	
De wereld buiten school verkennen	

Nederlandse taal

Kerdoelen 1, 2 en 3 hebben betrekking op mondeling taalonderwijs.

Kerdoelen 4, 5, 6, 7, 8, en 9 hebben betrekking op schriftelijk taalonderwijs.

Kerdoel 10 heeft betrekking op mondeling en schriftelijk taalonderwijs, namelijk op strategieën.

Kerdoel 11 heeft betrekking op spelling en grammatica.

Kerdoel 12 heeft betrekking op woordenschat.

Mondeling taalonderwijs

Kerdoel 1 (Luisteren)	Informatie leren verwerven uit gesproken taal en die informatie mondeling of schriftelijk gestructureerd weergeven
Referentiekader Domein luisteren	1F: kan luisteren naar eenvoudige teksten over alledaagse, concrete onderwerpen of over onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld. 1S: kan luisteren naar teksten over alledaagse onderwerpen, onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld van de leerling of die verder van de leerling af staan.
<i>Teksten/taken</i>	
Luistertaken <ul style="list-style-type: none"> • Luisteren naar instructies • Luisteren als lid van een live publiek • Luisteren naar radio en tv en naar gesproken tekst op internet	
Tekstkenmerken <ul style="list-style-type: none"> • Tekstlengte • Tekstopbouw	
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Begrijpen en interpreteren	
Evalueren	

Samenvatten	
Kerdoel 2 (Spreken) Referentiekader Domein spreken	Zich naar vorm en inhoud leren uitdrukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren. 1F: kan in eenvoudige bewoordingen een beschrijving geven, informatie geven, verslag uitbrengen, uitleg en instructie geven in alledaagse situaties in en buiten school 1S: kan redelijk vloeiend en helder ervaringen, gebeurtenissen, meningen, verwachtingen, gevoelens onder woorden brengen uit het alledaagse leven of interessegebied.
<i>Teksten/taken</i>	
Spreektaken <ul style="list-style-type: none"> Een monoloog houden 	
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Samenhang	
Afstemming op doel	
Afstemming op publiek	
Woordgebruik en woordenschat	
Vloeiendheid, verstaanbaarheid en grammaticale beheersing	

<p>Kerdoel 3 (Gesprekken voeren; kritisch luisteren en reageren met argumenten)</p> <p>Referentiekader Domein gesprekken voeren</p>	<p>Informatie leren beoordelen in discussies en in een gesprek dat informerend of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren.</p> <p>1F: kan eenvoudige gesprekken voeren over vertrouwde onderwerpen in het dagelijks leven op en buiten school</p> <p>1S: kan gesprekken voeren over alledaagse onderwerpen uit dagelijks leven, werk en opleiding. Kan uiting geven aan persoonlijke meningen, kan informatie uitwisselen over vertrouwde onderwerpen en gevoelens onder woorden brengen.</p>
<i>Teksten/taken</i>	
<p>Gesprekstaken:</p> <ul style="list-style-type: none"> • deelnemen aan discussie en overleg • informatie uitwisselen 	
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Beurten nemen en bijdragen aan samenhang	
Afstemming op doel	
Afstemming op de gesprekspartner(s)	
Woordgebruik en woordenschat	
Vloeiendheid, verstaanbaarheid en grammaticale beheersing	

Schriftelijk taalonderwijs

<p>Kerdoel 4 (Lezen)</p> <p>Kerdoel 6 (Lezen)</p> <p>Kerdoel 7 (Lezen)</p> <p>Referentiekader Domein lezen van zakelijke teksten</p>	<p>Informatie leren achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.</p> <p>Informatie en meningen leren ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen.</p> <p>Informatie en meningen leren vergelijken en beoordelen in verschillende teksten.</p> <p>1F: kan eenvoudige teksten lezen over alledaagse onderwerpen en over onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld.</p> <p>1S: kan teksten lezen over alledaagse onderwerpen, onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld van de leer en over onderwerpen die verder van de lezer afstaan.</p>
<i>Teksten/taken</i>	
<p>Leestaken</p> <ul style="list-style-type: none"> • Lezen van informatieve teksten • Lezen van instructies • Lezen van betogende teksten 	
Tekstkenmerken	
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Techniek en woordenschat	
Begrijpen en interpreteren	
Evalueren	
Samenvatten	
Opzoeken	

<p>Kerdoel 5 (Schrijven)</p> <p>Kerdoel 8 (Schrijven)</p> <p>Referentiekader Domein schrijven</p>	<p>Naar inhoud en vorm teksten leren schrijven met verschillende functies, zoals informeren, instrueren, overtuigen of plezier verschaffen.</p> <p>Informatie en meningen leren ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Daarbij aandacht voor zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.</p> <p>1F: kan korte, eenvoudige teksten schrijven over alledaagse onderwerpen of over onderwerpen uit de directe leefwereld van de schrijver.</p> <p>1S: kan samenhangende teksten schrijven met een eenvoudige, lineaire opbouw, over uiteenlopende vertrouwde onderwerpen binnen school, werk en maatschappij.</p>
<i>Teksten/taken</i>	
<p>Schrijftaken</p> <ul style="list-style-type: none"> • Correspondentie • Formulieren invullen, berichten, advertenties en aantekeningen • Verslagen, werkstukken, samenvattingen, artikelen • Vrij schrijven 	
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Samenhang	
Afstemming op doel	
Afstemming op publiek	
Woordgebruik en woordenschat	
Spelling, interpunctie en grammatica	Zie domein Taalverzorging
Leesbaarheid	

Kerdoel 9 (Lezen en schrijven)	Plezier krijgen in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten.
Referentiekader Lezen van fictie domein lezen	1F: kan jeugdliteratuur belevend lezen. 1S: kan eenvoudige adolescentenliteratuur en zeer eenvoudige volwassenenliteratuur belevend en herkendend lezen.
Leestaken <ul style="list-style-type: none"> • Lezen van verhalen • Lezen van gedichten 	
Tekstkenmerken	
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Begrijpen en interpreteren	
Evalueren	
Kerdoel 10 (Strategieën)	Strategieën leren herkennen, verwoorden, gebruiken en beoordelen bij de doelen onder 'mondeling taalonderwijs' en 'schriftelijk taalonderwijs'.
<i>Verwerkt in de vorige kerndoelen onder 'kenmerken van de taakuitvoering – begrijpen, interpreteren, evalueren</i>	
Kerdoel 11 (Spelling en grammatica)	Een aantal taalkundige principes en regels leren. In een zin het onderwerp, werkwoordelijk gezegde en delen van dat gezegde onderscheiden. De leerlingen kennen:
Referentiekader Begrippenlijst en Taalverzorging	<ul style="list-style-type: none"> • Regels voor het spellen van werkwoorden. • Regels voor het spellen van andere woorden dan werkwoorden. • Regels voor het gebruik van leestekens.
Kerdoel 12 (Woordenschat)	Een adequate woordenschat en strategieën verwerven voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder 'woordenschat' vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken.
<i>Dit kerndoel is verwerkt bij de domeinen spreken, luisteren, gesprekken voeren, lezen en schrijven.</i>	

Oriëntatie op jezelf en de wereld

Mens en samenleving

Kerdoel 34	Zorg dragen voor lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen
Hygiëne	
Voeding	
Rust/ontspanning	
Houding/beweging	
Ziekten	
Handicaps	
Gezondheidszorg	
Kerdoel 35	Redzaam gedrag in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument:
Opkomen voor zichzelf.	
Rekening houden met anderen.	
Lopen en fietsen.	
Passagier zijn.	
Omgaan met geld.	
Verkoopbevorderingstechnieken	
Productinformatie en kwaliteit.	

Kerdoel 36	Hoofdzaken Nederlandse en Europese staatsinrichting en rol van de burger
Gemeentebestuur	
Landsbestuur (Eerste en Tweede Kamer)	
Monarchie	
Koninkrijk der Nederlanden	
Europees bestuur	
Politie	
Rechtbank	
Kerdoel 37	Respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen
Discriminatie	
Tolerantie	
Vooroordelen	
Stereotypen	
Vrije meningsuiting	
Gelijkwaardigheid man/vrouw	
(Etnische) groepen	
Cultuurverschillen	
Kerdoel 38	Hoofdzaken van geestelijke stromingen in de Nederlandse culturele samenleving en respectvol omgaan met verschillen in opvattingen van mensen
Feesten	
Feestdagen	
Jodendom	
Christendom	
Islam	

Hindoeïsme	
Humanisme	
Kerdoel 39	Met zorg omgaan met het milieu
Betekenis van het milieu (verwondering)	
Ingrepen in het milieu (zorg)	
Duurzaamheid (verantwoordelijkheid/ rechtvaardigheid)	

Natuur en techniek

Kerdoel 40	In de eigen omgeving veel voorkomende planten en dieren onderscheiden en leren hoe die functioneren in hun leefomgeving
Verscheidenheid en eenheid (van mensen, dieren en planten)	
Instandhouding (voeding, zintuigen, voortplanting, beschutting)	
Relatie met de omgeving (biotoop, voedselkringloop)	
Kerdoel 41	Bouwen en planten, dieren en mensen en de vorm en functie van hun onderdelen
Skelet	
Organen	
Zintuigen	
Voortplanting	
Bouw van planten	
Kerdoel 42	Onderzoek aan materialen en natuurkundige verschijnselen
Licht	
Geluid	
Elektriciteit	

Kracht	
Magnetisme	
Temperatuur	
Kerdoel 43	Beschrijven van weer en klimaat
Temperatuur	
Neerslag (regen, mist, hagel, sneeuw)	
Wind(richting en -kracht)	
Weer	
Klimaat	
Seizoen	
Kerdoel 44	Bij producten uit de eigen omgeving relaties leggen tussen werking, vorm en materiaalgebruik
Constructies (huis, brug, hijskraan)	
Transportmiddelen (auto, fiets, boot, vliegtuig)	
Producten in het dagelijks leven (brood, tandpasta, enzovoort)	
Gereedschappen (schaar, nietapparaat, hamer, boor, schroevendraaier)	
Werking	
Vorm	
Materialen	
Kerdoel 45	Oplossingen voor technische problemen ontwerpen, uitvoeren en evalueren
Constructieprincipes	

Verbindingen	
Bewegings- en overbrengingsprincipes (scharnier, hefboom, katrol, tandwielen, ketting/snaar)	
Energiebronnen (wind/water/zon, hout, gas, elektriciteit, batterij)	
Kerdoel 46	Hoe de positie van de aarde ten opzichte van de zon seizoenen en dag en nacht veroorzaakt
Zon, maan, sterren	
Stand van de zon op verschillende momenten van de dag	
Zonnestand, schaduw lengte en daglengte in zomer en winter	

Ruimte

Kerdoel 47	Ruimtelijke inrichting van eigen omgeving vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen en buitenland vanuit verschillende perspectieven
Landschap	
Wonen en werken	
Bestuur en Verkeer	
Recreatie en Welvaart	
Cultuur en levensbeschouwing	
Vier landen uit de Europese Unie	
Verenigde Staten	
Azië	
Afrika	

Zuid-Amerika	
Kerdoel 48	Maatregelen om (in Nederland) bewoning van door water bedreigde gebieden mogelijk te maken (vroeger en nu)
Duinen	
Dijken	
Terpen	
Zuiderzeewerken	
Deltawerken	
Molengang	
Boezemwater	
Polder	
Droogmakerij	
Kerdoel 49	Mondiale ruimtelijke spreidingen
Bevolkingsconcentraties	
Godsdiensten	
Klimaten	
Energiebronnen	
Natuurlandschappen	
Vulkanen	
Woestijnen	
Tropische regenwouden	

Hooggebergten	
Rivieren	
Kerdoel 50	Omgaan met kaart en atlas en beheersen basistopografie van Nederland, Europa en wereld en ontwikkelen van een eigentijds geografisch wereldbeeld
Mental map van de buurt	
Mental map van eigen regio	
Mental map van Nederland	
Mental map van Europa en de wereld	
Eigentijds geografisch wereldbeeld	

Tijd

Kerdoel 51	Gebruik maken van eenvoudige historische bronnen en aanduidingen van tijd en tijdsindeling hanteren
Tijdsaanduidingen	
Tijdsbalken	
Verhalen van mensen	
Overblijfselen in de eigen omgeving (foto's, monumenten, gebouwen, historische kaarten,)	
Teksten, illustraties, ('nieuwe' media)	
Kerdoel 52	Kenmerkende aspecten van tijdvakken
Jagers en boeren	
Grieken en Romeinen	
Monniken en ridders	

Steden en staten	
Ontdekkers en hervormers	
Regenten en vorsten	
Pruiken en revoluties	
Burgers en stoommachines	
Wereldoorlogen en Holocaust	
Televisie en computer	
Kerdoel 53	Belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis
Familiegeschiedenis	
Omgevingsgeschiedenis	
Tijdvakken (zie kerndoel 52)	

Instrument 3a   **Kerdoelen en referentieniveaus** (met voorbeeldthema 'Harlings blauw')

In het voorbeeld hieronder is Instrument 3 'Kerdoelen' gebruikt om de verschillende activiteiten in het project 'Harlings blauw' te koppelen aan de verschillende vakken en aan de kerndoelen bij die vakken. Voor het vak Nederlandse taal zijn de verschillende activiteiten geordend aan de hand van de fasen start, onderzoeken en ontdekken, eigen werk en presentatie. Ze zijn tevens gerelateerd aan het *Referentiekader taal*.

Thema : 'Harlings blauw'

Groep: 5,6

Periode: mei, juni

Kunstzinnige oriëntatie *Beeldende vakken*

Kerdoel 54	Beelden gebruiken om gevoelens en ervaringen uit te drukken en ermee te communiceren
Betekenisvolle onderwerpen	Ontwerptekeningen maken en tegels beschilderen rond het onderwerp: moderne kinderspelen. Eventueel in combinatie met tekst (tegelwijsheden).
Beeldaspecten	Vorm, kleur, textuur, compositie (patronen)
Materialen/Techniek	Kleitegels beschilderen en glazuren op de traditionele ambachtelijke manier. Materiaalverkenning: vormen, drogen, glazuren en bakken van klei.
Kerdoel 55	Reflecteren op eigen werk en dat van anderen.
Eigen werk/werk van medeleerlingen	Reflecteren op eigen beeldende werkstukken: proces en product.
Kunstenaars/vormgevers	Beschouwen en reflecteren: echte tegels en afbeeldingen van oude en moderne keramische tegels van vormgevers en kunstenaars.
Kerdoel 56	Kennis en waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.
De wereld in school halen	Gastdocent: 'meneer Kleistra' (educatief medewerker van keramiek museum het Prinsessehof in Leeuwarden) geeft een les over tegels. Kinderen mailen van tevoren hun vragen.
De wereld buiten school verkennen	Bezoek (rondleiding/workshop) aan de tegel- en aardewerkfabriek in Harlingen en museum het Prinsessehof in Leeuwarden.

Nederlandse taal

Kerdoelen 1, 2 en 3 hebben betrekking op mondeling taalonderwijs.

Kerdoelen 4, 5, 6, 7, 8, en 9 hebben betrekking op schriftelijk taalonderwijs.

Kerdoel 10 heeft betrekking op mondeling en schriftelijk taalonderwijs, namelijk op strategieën.

Kerdoel 11 heeft betrekking op spelling en grammatica.

Kerdoel 12 heeft betrekking op woordenschat.

Mondeling taalonderwijs

<p>Kerdoel 1 (Luisteren)</p> <p>Referentiekader Domein luisteren</p>	<p>Informatie leren verwerven uit gesproken taal en die informatie mondeling of schriftelijk gestructureerd weergeven</p> <p>1F: kan luisteren naar eenvoudige teksten over alledaagse, concrete onderwerpen of over onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld.</p> <p>1S: kan luisteren naar teksten over alledaagse onderwerpen, onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld van de leerling of die verder van de leerling af staan.</p>
<p><i>Teksten/taken</i></p>	
<p>Luistertaken</p> <ul style="list-style-type: none"> • Luisteren naar instructies • Luisteren als lid van een live publiek • Luisteren naar radio en tv en naar gesproken tekst op internet 	<p>Alle fasen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Luisteren naar informatie en instructies van de leraar. <p>Start:</p> <ul style="list-style-type: none"> • - <p>Onderzoeken en ontdekken:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Luisteren naar informatie tijdens de rondleiding in de tegelfabriek. • Luisteren naar informatie en instructies van de tegelschilder in de tegelfabriek. • Luisteren naar voorgelezen gedichten. <p>Eigen werk:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Luisteren naar korte monologen van klasgenoten die vertellen bij de foto's van de excursie. • Luisteren naar informatie en instructies van de gastdocent (educatief medewerker museum Princessehof). <p>Presentatie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • luisteren naar korte monologen van klasgenoten die over en bij hun persoonlijke digi(bord)boek vertellen.
<p>Tekstkenmerken</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tekstlengte • Tekstopbouw 	<p>Teksten zijn wisselend qua lengte:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Instructies leraar: kort; maximaal een of enkele minuten. • Rondleiding fabriek: lang, langer dan 30 minuten. • Uitleg en instructies tegelschilder: kort, maximaal een minuut. • Informatie en uitleg van educatief medewerker: wisselend qua lengte. <p>Tekstopbouw: structuur is vooral chronologisch:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bij instructies: eerst doe je dit, daarna ... • Bij rondleiding: uitleg over het bakproces: eerst gebeurt dit, daarna; en uitleg over geschiedenis: vroeger ..., later ..., nu ...

	<ul style="list-style-type: none"> • Informatie is voor de kinderen herkenbaar geordend, duidelijk gebruik van signaalwoorden die de volgorde aangeven. Er wordt niet veel (nieuwe) informatie gelijktijdig geïntroduceerd. • Bij het luisteren krijgen de kinderen visuele ondersteuning in de vorm van foto's, concrete voorwerpen en van concrete handelingen tijdens het verwoorden van een proces bijvoorbeeld. <p>Woordgebruik:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Frequente woorden en woorden die leerlingen zelf gebruiken + vaktaalwoorden bij het thema. • Woordgebruik tijdens rondleiding bevat relatief veel vaktaal en voor kinderen uit groep 5/6 abstracte taal.
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Begrijpen en interpreteren	<ul style="list-style-type: none"> • Hoofdzaken uit de tekst halen tijdens de rondleiding en tijdens het bezoek van de educatief medewerker. • Relaties leggen tussen eigen kennis (onder andere verworven tijdens startfase en fase van ontdekken en onderzoeken) en informatie van rondleider en educatief medewerker).
Evalueren	<ul style="list-style-type: none"> • Tekstsoorten onderscheiden: informatieve tekst, instructie, mening, steeds gerelateerd aan de functie. • Oordeel geven over beluisterde tekst: kinderen geven reacties na de rondleiding en het bezoek van de gastdocent (Hebben ze nieuwe dingen gehoord? Konden ze het goed begrijpen? Hoe werd het verteld?)
Samenvatten (Informatie onthouden en mondeling of schriftelijk weergeven)	<ul style="list-style-type: none"> • Informatie gestructureerd weergeven: in digi(bord)boek. • Informatie onthouden door na de rondleiding foto's te maken in de tegelfabriek en er later onderschriften bij te schrijven.
Kerdoel 2 (Spreken) Referentiekader Domein spreken	<p>Zich naar vorm en inhoud leren uitdrukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren</p> <p>1F: kan in eenvoudige bewoordingen een beschrijving geven, informatie geven, verslag uitbrengen, uitleg en instructie geven in alledaagse situaties in en buiten school.</p> <p>1S: kan redelijk vloeiend en helder ervaringen, gebeurtenissen, meningen, verwachtingen, gevoelens onder woorden brengen uit het alledaagse leven of interessegebied.</p>
<i>Teksten/taken</i>	
Spreektaken <ul style="list-style-type: none"> • Een monoloog houden 	<p>Alle fasen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Verslag uitbrengen van activiteiten in groepjes. <p>Start:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tijdens kringgesprek reactie op de mails verwoorden. <p>Onderzoeken en ontdekken:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Verslag uitbrengen van activiteiten in groepjes. <p>Eigen werk:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vertellen bij foto's van bezoek tegelfabriek (verslag, informatie, uitleg). • Vertellen over het eigen tegeltableau aan de gastdocent. <p>Presentatie:</p>

	<ul style="list-style-type: none"> • Opening en rondleiding verzorgen bij tentoonstelling. • Aan de hand van eigen digi(bord)boek vertellen over eigen ervaringen tijdens het project.
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Samenhang	Kinderen proberen hun gedachtegang duidelijk te maken voor de luisteraar. Bij klasgenoten lukt dat aardig, vanwege gedeelde ervaringen; bij bijvoorbeeld de gastspreker en de rondleider tentoonstelling is het lastiger (wordt er voldoende informatie gegeven of wordt er voor de luisteraar noodzakelijke informatie achterwege gelaten). Bij het vertellen bij foto's geven de foto's houvast bij het helder structureren.
Afstemming op doel	Al dan niet met hulp van de leraar trouw blijven aan het spreekdoel. Kinderen worden/zijn zich bewust van hun spreekdoel.
Afstemming op publiek	Kinderen passen taalgebruik aan aan luisteraars: zie ook samenhang, ze spreken (onbekende) volwassenen aan met 'u'.
Woordgebruik en woordenschat	Kinderen beschikken over voldoende woorden om over het onderwerp te vertellen; ze gebruiken daarbij ook woorden die ze tijdens het project geleerd hebben, ze moeten soms naar woorden zoeken.
Vloeiendheid, verstaanbaarheid en grammaticale beheersing	Pauzes, valse starts en herformuleringen komen voor.
Kerdoel 3 (gesprekken voeren; kritisch luisteren en reageren met argumenten) Referentiekader Domein gesprekken voeren	Informatie leren beoordelen in discussies en in een gesprek dat informerend of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren 1F: kan eenvoudige gesprekken voeren over vertrouwde onderwerpen in het dagelijks leven op en buiten school. 1S: kan gesprekken voeren over alledaagse onderwerpen uit dagelijks leven, werk en opleiding. Kan uiting geven aan persoonlijke meningen, kan informatie uitwisselen over vertrouwde onderwerpen en gevoelens onder woorden brengen.
<i>Teksten/taken</i>	
Gesprekstaken <ul style="list-style-type: none"> • Deelnemen aan discussie en overleg • Informatie uitwisselen 	Start: <ul style="list-style-type: none"> • Klassengesprek voeren naar aanleiding van De geheimzinnige e-mails en de fotocollage: ervaringen, interpretaties, verwachtingen uitwisselen. • Klassengesprek naar aanleiding van Oude tegel: beschrijven, interpreteren, verklaren. • Gesprekken in kleine groepjes tijdens opdrachtencarrousel: ervaringen uitwisselen, overleggen. Onderzoeken en ontdekken: <ul style="list-style-type: none"> • Beschouwingsgesprek. • Praten over voorgelezen gedichten. • In groepjes informatieve tekst bespreken (elkaar informeren over gelezen tekstdeel).

	<ul style="list-style-type: none"> • Gesprek waarin vragen geïnventariseerd worden en taken worden verdeeld (als voorbereiding op rondleiding). • Kringgesprek over te maken foto's tijdens excursie. • (Spel)regels bespreken die gelden tijdens excursie en reis ernaartoe. <p>Eigen werk:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Groepsgesprek bij het maken van de compositie met zelf gemaakte tegels. • Gesprek met de gastdocent (kinderen stellen vragen, reageren). • Groepsgesprek samenstellen groepsdigi(bord)boek: discussie en overleg. • Presentatie:
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Beurten nemen en bijdragen aan samenhang	Kinderen leren gespreksregels hanteren (bijvoorbeeld niet voor de beurt spreken, aansluiten bij wat een ander gezegd heeft).
Afstemming op doel	Kinderen kunnen – met hulp van de leraar – gesprekken voeren om ervaringen, informatie en meningen uit te wisselen, om uitleg te geven, om afspraken te maken. Leraar maakt ze bewust van deze verschillende doelen.
Afstemming op de gesprekspartner(s)	Kinderen proberen tijdens het gesprek rekening te houden met hun gesprekspartners (maken tijdens gesprekken verschil tussen klasgenoten, leraar, gastdocent in aanspreekvorm en woordkeus bijvoorbeeld).
Woordgebruik en woordenschat	Zie spreken.
Vloeiendheid, verstaanbaarheid en grammaticale beheersing	Zie spreken.

Schriftelijk taalonderwijs

Kerdoel 4 (Lezen)	Informatie leren achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
Kerdoel 6 (Lezen)	Informatie en meningen leren ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen. Informatie en meningen leren vergelijken en beoordelen in verschillende teksten.
Kerdoel 7 (Lezen)	1F: kan eenvoudige teksten lezen over alledaagse onderwerpen en over onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld.
Referentiekader Domein lezen van zakelijke teksten.	1S: kan teksten lezen over alledaagse onderwerpen, onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld van de leer en over onderwerpen die verder van de lezer afstaan.

<i>Teksten/taken</i>	
<p>Leestaken</p> <ul style="list-style-type: none"> • Lezen van informatieve teksten • Lezen van instructies • Lezen van betogende teksten 	<p>Alle fasen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Opdrachten in het digi(bord)boek. <p>Start:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Geheimzinnige e-mails. • Artikel in de Leeuwarder Courant. <p>Onderzoeken en ontdekken:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Korte teksten op internet (nieuws over de toppers in Moskou bijvoorbeeld). • Informatieve tekst over het Bolswarder tegeltableau. • Folder van de Harlinger tegelfabriek. • Boeken over tegels. <p>Eigen werk:</p> <ul style="list-style-type: none"> • E-mail met reactie van de gastdocent op eerder verstuurd mails naar hem. • Groepsdigi(bord)boek (portfolio) bekijken en lezen. <p>Presentatie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Elkaars persoonlijke digi(bord)boeken bekijken en lezen.
Functies	<ul style="list-style-type: none"> • Om opdrachten uit te voeren, te weten wat en hoe je iets moet doen. • Om iets over het onderwerp te leren. • Om erachter te komen hoe klasgenoten het ervaren hebben. • Om op ideeën te komen voor een tekst op de eigen tegel en om te genieten van de manier waarop dichters hun 'eigenwijsheid' verwoorden.
Tekstkenmerken	De informatieve teksten bevatten veel visuele ondersteuning (verduidelijkende illustraties, titel, passende kopjes, heldere alinea-indeling).
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Techniek en woordenschat	In teksten als het krantenartikel hoeven niet alle woorden begrepen te worden; de leraar bespreekt de grote lijnen: wat is er aan de hand. De leraar gebruikt de tekst niet om allerlei eventueel lastige woorden met de kinderen te bespreken. Ook hoeven ze de teksten niet hardop te lezen.
Begrijpen en interpreteren	<p>Teksten als het krantenartikel en de folder hoeven de kinderen niet tot in detail te begrijpen. Het gaat om de grote lijnen. Ze gebruiken, eventueel met hulp van de leraar, de visuele informatie, bijvoorbeeld de plaatjes in de folder die het bakproces illustreren, en de titel en kopjes die in de tekst staan om te voorspellen waar het over zal gaan (dit geeft de kinderen alvast een kader).</p> <p>Kinderen bladeren in (foto)boeken over tegels. Dit zijn boeken die geschreven zijn voor volwassenen. Daarom hoeven ze niet alles precies te lezen, maar lezen ze die stukjes waarin ze geïnteresseerd zijn en bekijken ze vooral de verschillende tegelfoto's.</p> <p>Ze onderscheiden verschillende functies van lezen: de opdrachten, de informatieve teksten en de wervende teksten in</p>

	<p>de folder, de gedichten in de dichtbundels bijvoorbeeld. Leerlingen onderscheiden en benoemen deze functies, met hulp van de leraar.</p> <p>De leraar ondersteunt waar nodig bij het activeren en gebruiken van voorkennis bij het lezen (bijvoorbeeld door met de kinderen vragen te formuleren wat ze te weten willen komen bij het lezen van een informatieve tekst).</p>
Evalueren	<p>Reflecteren op leesdoel Voor, tijdens en na het lezen reflecteren leerlingen onder begeleiding van de leraar op het leesdoel: bijvoorbeeld bij informatieve teksten: wat wil je te weten komen? Welke tekst(en) kun je gebruiken om antwoorden te vinden? Weet je nu wat je wilde weten? Zijn je vragen beantwoord? Deze laatste twee vragen zijn ook aan de orde bij het lezen van de e-mails die leerlingen kregen van de gastdocent.</p> <p>Reflecteren op leesproces Bij het lezen van het krantenartikel en bij het lezen van de tekst van het Bolswarder tegeltableau maken leerlingen voorspellingen over de inhoud van de tekst met behulp van de titel en van de foto's. Bij het lezen gaan ze na of die voorspellingen uit komen.</p>
Samenvatten	Is niet expliciet aan de orde geweest tijdens het werken aan het thema.
Opzoeken	Is niet expliciet aan de orde geweest tijdens het werken aan het thema.
<p>Kerdoel 5 (schrijven)</p> <p>Kerdoel 8 (schrijven)</p> <p>Referentiekader Domein schrijven:</p>	<p>Naar inhoud en vorm teksten leren schrijven met verschillende functies, zoals informeren, instrueren, overtuigen of plezier verschaffen</p> <p>Informatie en meningen leren ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Daarbij aandacht voor zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur</p> <p>1F: kan korte, eenvoudige teksten schrijven over alledaagse onderwerpen of over onderwerpen uit de directe leefwereld van de schrijver.</p> <p>1S: kan samenhangende teksten schrijven met een eenvoudige, lineaire opbouw, over uiteenlopende vertrouwde onderwerpen binnen school, werk en maatschappij.</p>
<i>Teksten/taken</i>	
<p>Schrijftaken</p> <ul style="list-style-type: none"> • Correspondentie • Formulieren invullen, berichten, advertenties en aantekeningen • Verslagen, werkstukken, 	<p>Start:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vragen formuleren. • Lijstje maken. <p>Onderzoeken en ontdekken:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kort gedicht of korte tekst schrijven voor op de eigen tegel.

<p>samenvattingen, artikelen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vrij schrijven 	<ul style="list-style-type: none"> • Tekstballonnen schrijven voor op de poster van het Bolswarder tegeltableau. • Aantekeningen maken, bijvoorbeeld naar aanleiding van de excursie. <p>Eigen werk:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Korte teksten schrijven bij foto's van het bezoek aan de tegelfabriek. • E-mail met vragen aan de gastdocent. • Teksten voor in het groepsdigi(bord)boek. <p>Presentatie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Teksten voor in het eigen digi(bord)boek.
Tekstkenmerken	<p>De verschillende teksten die de kinderen schrijven verwoorden vooral de eigen ervaringen.</p> <p>Bij het maken van de tekstballonnen wordt van ze gevraagd opgedane kennis over het onderwerp en informatie uit de tekst te verwerken in wat personages op het tableau zouden kunnen zeggen. Dat vraagt verplaatsen in een ander perspectief.</p>
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Samenhang	De visuele informatie (afbeeldingen op de poster met het tegeltableau en de foto's) bieden ondersteuning bij het structureren van de teksten.
Afstemming op doel	Bij het schrijven van de e-mail proberen de leerlingen hun vragen aan de gastdocent zo duidelijk mogelijk te formuleren en in te kleden.
Afstemming op publiek	Kinderen gebruiken de basisconventies bij het schrijven van de e-mail, met ondersteuning van de leraar.
Woordgebruik en woordenschat	Kinderen gebruiken frequent voorkomende woorden, aangevuld met specifieke woorden die ze geleerd hebben tijdens het project (bijvoorbeeld 'spons', 'glazuur', 'tableau').
Spelling, interpunctie en grammatica	Zie domein Taalverzorging
Leesbaarheid	Kinderen zetten een titel boven hun tekst en bij de e-mail een aanhef en correcte informatie in de adresseringsbalk. Ze besteden ook aandacht aan de opmaak van hun tekst.
<p>Kerdoel 9 (lezen en schrijven)</p> <p>Referentiekader: lezen van fictie:</p>	<p>Plezier krijgen in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten.</p> <p>1F: kan jeugdliteratuur belevend lezen. 1S: kan eenvoudige adolescentenliteratuur en zeer eenvoudige volwassenenliteratuur belevend en herkendend lezen.</p>
<p>Leestaken</p> <ul style="list-style-type: none"> • Lezen van verhalen • Lezen van gedichten 	<p>Start:</p> <ul style="list-style-type: none"> • - <p>Onderzoeken en ontdekken:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gedichten (eventueel eerst door leraar voorgelezen). • Spreuken op tegels. <p>Eigen werk:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Twee tegels ontwerpen: een met beeld en een met tekst bij het beeld.

	Presentatie: <ul style="list-style-type: none"> • Alle tegels van de leerlingen worden samengevoegd in een tegeltableau; leerlingen bepalen de volgorde, de compositie.
Tekstkenmerken	Structuur is eenvoudig. (Voorgelezen) gedichten en de eigen werkelijkheid.
<i>Kenmerken van de taakuitvoering</i>	
Begrijpen en interpreteren	<ul style="list-style-type: none"> • De leerlingen leggen relaties tussen de gedichten en de eigen werkelijkheid. • Ze herkennen emoties in de gedichten.
Evalueren	Ze wisselen lees- (en luister-)ervaringen uit en gebruiken die voor de 'eigenwijsheden' op hun eigen tegel.
Kerdoel 10 (strategieën) Referentiekader Begrippenlijst en Taalverzorging	Strategieën leren herkennen, verwoorden, gebruiken en beoordelen bij de doelen onder 'mondeling taalonderwijs' en 'schriftelijk taalonderwijs'
<i>Verwerkt in de vorige kerndoelen onder 'kenmerken van de taakuitvoering – begrijpen, interpreteren, evalueren</i>	
Kerdoel 11 (spelling en grammatica)	Een aantal taalkundige principes en regels leren. In een zin het onderwerp, werkwoordelijk gezegde en delen van dat gezegde onderscheiden. De leerlingen kennen: <ul style="list-style-type: none"> • Regels voor het spellen van werkwoorden. • Regels voor het spellen van andere woorden dan werkwoorden. • Regels voor het gebruik van leestekens.
Waar nodig (bijvoorbeeld wanneer leerlingen te veel fouten maken) besteedt de leraar aandacht aan bepaalde principes en regels. Ze volgt de opbouw in de taalmethode en wijst leerlingen op het toepassen ervan tijdens productieve taken gedurende het project.	
Kerdoel 12 (woordenschat)	Een adequate woordenschat en strategieën verwerven voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder 'woordenschat' vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken
<i>Dit kerndoel is verwerkt bij de domeinen spreken, luisteren, gesprekken voeren, lezen en schrijven.</i>	

Oriëntatie op jezelf en de wereld

Natuur en techniek

Kerdoel 42	Onderzoek aan materialen en natuurkundige verschijnselen
Licht	
Geluid	
Elektriciteit	
Kracht	
Magnetisme	
Temperatuur	Bakproces keramiek: van klei tot steen.
Kerdoel 45	Oplossingen voor technische problemen ontwerpen, uitvoeren en evalueren
Constructieprincipes	
Verbindingen	
Bewegings- en overbrengingsprincipes (scharnier, hefboom, katrol, tandwielen, ketting/snaar)	
Energiebronnen (wind/water/zon, hout, gas, elektriciteit, batterij)	Energiebronnen: stoken van een keramieken met hout of elektriciteit op 1000 graden of hoger.

Ruimte

Kerdoel 47	Ruimtelijke inrichting van eigen omgeving vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland vanuit verschillende perspectieven
Landschap	grondsoort: ontstaan zeele begroeiing, hoog-laag, reliëf bij Harlingen gebruik kleigrond door mensen: boeren, keramisten
Wonen en werken	
Bestuur en Verkeer	

Recreatie en Welvaart	
Cultuur en levensbeschouwing	
Vier landen uit de Europese Unie	
Verenigde Staten	
Azië	
Afrika	
Zuid-Amerika	
Kerdoel 50	Omgaan met kaart en atlas en beheersen basistopografie van Nederland, Europa en wereld en ontwikkelen van een eigentijds geografisch wereldbeeld
<i>Mental map</i> van de buurt	Kaart: plattegrond Harlingen
<i>Mental map</i> van eigen regio	Kaart: kleigebieden en tegelfabrieken in Friesland Kaart: ligging van Harlingen aan Waddenzee/Zuiderzee
<i>Mental map</i> van Nederland	Kaart: export tegels naar Noord-Holland (West-Friesland)
<i>Mental map</i> van Europa en de wereld	Kaart: export tegels naar Noord-Europa
Eigentijds geografisch wereldbeeld	

Tijd

Kerdoel 51	Gebruik maken van eenvoudige historische bronnen en aanduidingen van tijd en tijdsindeling hanteren
Tijdsaanduidingen	
Tijdsbalken	Ontstaan tegelindustrie in Friesland omstreeks 1600
Verhalen van mensen	Verhalen over de geschiedenis van de kleifabriek in Harlingen Verhalen over sociale omstandigheden en kinderarbeid

Overblijfselen in de eigen omgeving (foto's, monumenten, gebouwen, historische kaarten, enz.)	Zeekleilandschap bij Kimsward Oude tegelfabriek Keramische tegels en aardewerk, oude 'sponzen' (tegelontwerpen), Gebouwen: tegelwanden in oude huizen, musea Afbeeldingen werkomstandigheden in tegelfabriek (Bolswarder tegeltableau) Afbeeldingen in boeken over de Friese tegelcultuur
Teksten, illustraties, ('nieuwe' media)	Foto's op internet van tegels, ... Krantenartikelen
Kerdoel 52	Kenmerkende aspecten van tijdvakken
Jagers en boeren	
Grieken en Romeinen	
Monniken en ridders	
Steden en staten	Ambachten en gilden: pottenbakkerij
Ontdekkers en hervormers	Handelskapitalisme: export tegelindustrie Gouden eeuw: welvarende boeren en burgers vormden afzetmarkt
Regenten en vorsten	
Pruiken en revoluties	Tsaar Peter de Grote bezoekt Zaandam. Decoreert zijn paleis in Tallin met Hollandse tegels.
Burgers en stoommachines	
Wereldoorlogen en Holocaust	
Televisie en computer	

Instrument 4   Planningschema activiteiten bij een thema (blanco)

Dit planningschema geeft een overzicht van een serie veel voorkomende activiteiten op het gebied van kunstzinnige oriëntatie en taal met aanknopingspunten voor wereldoriëntatie. Deze activiteiten zijn goed bruikbaar om een thema in samenhang uit te werken en te koppelen aan sleutelvragen.

De eerste kolom biedt ruimte voor sleutelvragen bij het gekozen thema. In de tweede kolom staan mogelijke activiteiten. Deze zul je moeten toespitsen op het gekozen thema. Je kunt ze ook aanvullen met of vervangen door alternatieve activiteiten. In de derde kolom is ruimte voor een tijdsplanning en een lijstje met benodigdheden. De activiteiten zijn geordend in de fasen: Start - Onderzoeken en ontdekken - Eigen werk – Presentatie.

Start		
Introductie van het project: belangstelling peilen voor het thema, vragen oproepen.		
Sleutelvragen bij het thema...	Activiteiten bij het thema ...	Tijd en benodigdheden
Opening van het thema	Geheimzinnige e-mails	
	Kringgesprek over de e-mails	
	Opdrachtencarrousel	
	Krantenartikel bespreken	
Onderzoeken en ontdekken		
Antwoorden zoeken op eigen vragen. Wat willen we te weten komen? Waar vinden we informatie? Wie kan ons daarbij helpen?		
Sleutelvragen bij het thema ...	Activiteiten bij het thema ...	Tijd en benodigdheden
	Bezoek gastdocent (kan ook in latere fase)	
	Beeldbeschouwen	
	Beeldende opdracht	

	Verhaal en/of gedicht	
	Informatieve teksten lezen en bespreken	
	Kaartopdrachten	
	Speelleermateriaal	
	Vragen inventariseren	
	Foto's maken	
	Een cultureel uitstapje maken	
Eigen werk Vormgeven aan de verzamelde informatie. Aanvullend onderzoek doen.		
Sleutelvragen bij het thema ...	Activiteiten bij het thema ...	Tijd en benodigdheden
	Verder uitwerken van werkstukken	
	Vertellen/teksten schrijven bij de foto's	
	E-mails met vragen voor een gastdocent	

	Bezoek gastdocent	
Presentatie Presentatie van product en werkproces aan andere groepen en leraren van de school, ouders en/of andere belangstellenden.		
Sleutelvragen bij het thema ...	Activiteiten bij het thema ...	Tijd en benodigdheden
	Afsluiting project en samenstellen digi(bord)boek	
	Het digi(bord)boek presenteren	

Instrument 4a

Planningschema activiteiten bij een thema (met voorbeeldthema 'Harlings Blauw')

Start		
Introductie van het project: belangstelling peilen voor het thema, vragen oproepen.		
Sleutelvragen bij het thema 'Harlings blauw'	Activiteiten bij het thema 'Harlings blauw'	Tijd en benodigdheden
<p>Opening van het thema</p> <p><i>Waar gaat het project over?</i></p>	<p>Geheimzinnige e-mails</p> <p>De leraar verstuurt elke dag een nieuwe foto met de tekst: <i>De groeten van mevrouw Oswald:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Landschap tussen Kimsward en Harlingen. • Detail kleiakker. • Scherf van een tegel. • Krantenartikel over de plek van de oudste tegelfabriek. • Tegeltafel met het portret van een vrouw. • Tekst: 'Wy sjonge it bêste lân fan d'ierde, it Fryske lân fol eare en rom.' 	<p>Vier dagen voor de start van het project</p>
<p><i>Wat heeft het landschap tussen Kimsward en Harlingen met de tegelfabriek in Harlingen te maken?</i></p>	<p>Kringgesprek fotocollage</p> <p>Hebben de kinderen ontdekt aan de hand van de e-mails waar het project over gaat? Hoe kwamen ze op dat idee?</p>	<p>Les 1 vrijdag 13.00 tot 15.00 uur</p>
<p><i>Wat is klei?</i></p> <p><i>Welke eigenschappen heeft klei?</i></p> <p><i>Wat maakt klei geschikt voor gebruik in de aardewerk- en tegelfabriek?</i></p> <p><i>Wat kun je via een tegel te weten komen over vroeger?</i></p>	<p>Opdrachtencarrousel</p> <p><i>a. Als deze tegel kon praten</i></p> <p>Wat zou je willen weten? De kinderen schrijven hun vragen op. Bijvoorbeeld: hoe oud ben je; wie heeft je gemaakt?</p> <p><i>b. Met je handen in de klei</i></p> <p>Voelen, kijken, ruiken. Vergelijk een schep kleigrond met klei uit een pak. Welke vragen heb je? De kinderen schrijven hun vragen op.</p> <p><i>c. Een schat in een doosje</i></p> <p>In het doosje zit een kleischerf, er is een stukje van een afbeelding zichtbaar op de scherf. Wat zou dit geweest zijn? Hoe zag het eruit? De kinderen proberen zich het voorwerp voor te stellen en het te tekenen.</p> <p><i>d. Ik zie ik zie</i></p> <p>De kinderen bekijken tegels in boeken. Wat is erop de tegels te zien?</p>	

	Ze maken een lijstje van veel voorkomende onderwerpen.	
<i>Wat is een archeologische plek? Wat kun je daar te weten komen?</i>	Krantenartikel bespreken De kinderen bespreken een krantenartikel over opgravingen rond de oudste tegelfabriek in Harlingen. Ze proberen te ontdekken wat er aan de hand is.	
Onderzoeken en ontdekken Antwoorden zoeken op eigen vragen. Wat willen we te weten komen? Waar vinden we informatie? Wie kan ons daarbij helpen?		
Sleutelvragen bij het thema 'Harlings blauw'	Activiteiten bij het thema 'Harlings blauw'	Tijd en benodigdheden
<i>Waar of van wie kunnen we meer te weten komen over tegels?</i>	Cultureel uitstapje en/of gastdocent De leraar vertelt dat ze een bezoek gaan brengen aan de Harlinger tegelfabriek.	Les 2 vrijdag 13.00 tot 15.00 uur
<i>Wat is de betekenis /functie van tegels? Vroeger en nu?</i> <i>Welke relatie is er tussen de vorm en de functie van tegels?</i> <i>Als je kijkt naar de afbeeldingen op de tegels, wat kun je dan te weten komen over het dagelijks leven van vroeger?</i>	Beeldbeschouwen Beschouwingsgesprek over de onderwerpen en manier van schilderen van Harlings blauw. Aansluiten bij de actualiteit: de kostuums van de Toppers voor het songfestival in Moskou zijn geïnspireerd op motieven van Delfts (Harlings) blauw. Speciale aandacht voor tegels met kinderspelen als voorbereiding op de ontwerp opdracht.	
<i>Hoe zou je tegels kunnen maken die een beeld geven van het dagelijks leven van nu?</i>	Beeldende opdracht De kinderen maken een ontwerp voor een tegel op de traditionele manier (met een 'spons'). Onderwerp: ondeugende spelletjes die zij spelen als ze niet naar school hoeven. Het ontwerp voeren zij uit tijdens de workshop in de fabriek.	
<i>Wat is tegelwijsheid? Waarom hingen mensen een tegel met wijsheid aan de muur? Welke eigen-wijsheid zou jij op een tegel schrijven en verbeelden in tekening?</i>	Verhaal en/of gedicht Als inspiratiebron voor de beeldende opdracht luisteren kinderen naar gedichten die het begrip 'lief' zijn' ter discussie stellen. Moet je altijd lief zijn, is dat een tegelwijsheid? Wat doe je als je niet lief wilt zijn? Wanneer mag je eigenwijs zijn? Ze schrijven een korte tekst, een eigenwijsheid –	

	eigen wijsheid, die op een tegel past over ondeugende spelletjes en maken ook hiervan een 'spons'.	
<p><i>Hoe werd er in de 17^e eeuw gewerkt in een tegelfabriek?</i></p> <p><i>Hoe waren de werk omstandigheden vroeger in de fabriek? Hoe is dat nu?</i></p>	<p>Informatieve teksten lezen en bespreken</p> <ul style="list-style-type: none"> • De kinderen lezen teksten bij een poster van het Bolswarder tegeltableau die een beeld geven van een tegelfabriek in de 17^e eeuw. Het tableau doet denken aan een stripverhaal en toont alle stadia van het proces van tegels maken. • De kinderen bedenken stripwolkjes bij de personen op het tegeltableau waarin ze verzinnen wat de mensen tegen elkaar zeggen als ze aan het werk zijn. • De kinderen lezen een folder van de Harlinger tegelfabriek. 	<p>Les 3 vrijdag 13.00 tot 15.00 uur</p>
<p><i>Hoe kun je een plattegrond gebruiken om de weg te vinden in een stad?</i></p>	<p>Kaartopdrachten</p> <p>De kinderen bekijken een plattegrond van Harlingen. Waar bevindt zich de tegelfabriek? Hoe komen we daar, via welke route?</p>	
<p><i>Wat is een tegelpatroon?</i></p> <p><i>Hoe zitten die tegelpatronen in elkaar?</i></p>	<p>Speelleermateriaal: puzzelen met tegels</p> <p>De kinderen maken patronen met kaarten van tegels uit de 17^e eeuw. Ze ontdekken de structuur van deze patronen.</p>	
<p><i>Wat willen we te weten komen tijdens ons bezoek aan de fabriek?</i></p>	<p>Vragen inventariseren</p> <p>De kinderen verzamelen en ordenen hun vragen. Ze spreken af wie welke vragen gaat stellen bij de rondleiding.</p>	
<p><i>Wat willen we vastleggen van het bezoek?</i></p> <p><i>Hoe kunnen we dat doen? (close-up, overall view, et cetera)</i></p>	<p>Foto's maken</p> <p>De leerkracht zal zelf fotograferen samen met een van de begeleiders. Kinderen die dat willen mogen ook een paar foto's maken.</p>	
<p><i>Hoe werden tegels vroeger gemaakt?</i></p> <p><i>Wat gaat er tegenwoordig anders dan vroeger?</i></p> <p><i>Hoe kun je je tegelontwerp op een ambachtelijke manier uitvoeren?</i></p>	<p>Het culturele uitstapje</p> <p>De kinderen krijgen in de tegelfabriek een rondleiding van drie kwartier en aansluitend een schilderworkshop van een uur. Hierin voeren zij hun ontwerp uit op de traditionele ambachtelijke manier onder leiding van een tegelschilder die 40 jaar in het vak werkzaam is.</p>	<p>Les 4 vrijdag 13.00 tot 16.00 uur</p>

Eigen werk Vormgeven aan de verzamelde informatie. Aanvullend onderzoek doen.		
Sleutelvragen bij het thema 'Harlings blauw'	Activiteiten bij het thema 'Harlings blauw'	Tijd en benodigdheden
<i>Hoe stel je een tegeltableau samen dat boeiend is om naar te kijken en om te lezen?</i>	Verder uitwerken van werkstukken De kinderen krijgen de gebakken tegels terug van de fabriek en stellen daarmee een tableau samen. Ze schuiven met de tegels en bespreken met elkaar hoe je een spannende compositie maakt door afwisseling van tekst en beeld, vormen en kleuren. Een timmerman plakt en voegt de tegels en maakt er een houten lijst omheen.	Les 5 vrijdag 13.00 tot 15.00 uur
<i>Wat wil je laten zien? Welke foto's kies je? In welke volgorde orden je de foto's? Welke functies kan een de tekst hebben bij een foto?</i>	Vertellen/teksten schrijven bij de foto's De kinderen vertellen bij de foto's van het bezoek aan de tegelfabriek. Met de leraar ordenen ze de foto's in een aantal fasen. In tweetallen schrijven ze er korte teksten bij en spreken sommige teksten in. Zo ontstaat een multimediaal beeldverslag.	
<i>Wat weten we al over tegels en wat wil je nog meer weten? Hoe schrijf je een e-mail aan iemand die je niet kent?</i>	E-mails met vragen voor een gastdocent De leraar bespreekt met de kinderen waar je op moet letten als je een e-mail schrijft. De kinderen sturen in tweetallen e-mails met hun vragen naar meneer Kleistra, de educatief medewerker van Keramiekmuseum de Princessehof in Leeuwarden.	
<i>Wat zou meneer Kleistra ons nog meer kunnen vertellen en laten zien? Hoe komt het dat hij zoveel van keramiek weet?</i>	Bezoek gastdocent De educatief museummedewerker (alias meneer Kleistra, in tegeltjeskostuum) gaat met de kinderen in op hun ervaringen en vragen rond tegels. Hij breidt het thema uit naar Fries aardewerk en vertelt over de collectie die ze bij hun bezoek aan zijn museum te zien zullen krijgen. Tot slot onthult hij het tegeltableau.	Les 6 vrijdag 13.00 tot 15.00 uur

Presentatie		
Presentatie van product en werkproces aan andere groepen en leraren van de school, ouders en/of andere belangstellenden.		
Sleutelvragen	Activiteiten bij het thema 'Harlings blauw'	Tijd en benodigdheden
<p><i>Wat hebben we ontdekt, ervaren, geleerd?</i></p> <p><i>Wat willen we bewaren, wat gooien we weg? Waarom?</i></p>	<p>Samenstellen digi(bord)boek (groepsportfolio)</p> <p>Kinderen en leraar bekijken het digibordboek en bespreken hun ervaringen met het tegelproject. Ze maken een selectie van wat ze in het boek willen bewaren.</p>	Les 6 vervolg
	<p>Het digi(bord)boek presenteren</p> <p>Bij gebrek aan tijd voor de zomervakantie wordt het boek niet meer door de kinderen gepresenteerd. Directeur en leraar geven wel een korte presentatie tijdens een ouderavond om te laten zien hoe de school werkt aan de samenhang tussen vakken met gebruik van het digibord.</p>	

Bijlage 2 Achtergrondinformatie voor kunstzinnige oriëntatie (beeldende vakken) en taal

Deze bijlage bevat aandachtspunten bij de kerndoelen voor kunstzinnige oriëntatie en voor Nederlandse taal en het Referentiekader taal. Hiervan kun je gebruik maken bij het werken aan een thema. De aandachtspunten voor kunstzinnige oriëntatie laten zien welk verband er is tussen de drie kerndoelen en hoe je die op elkaar af kunt stemmen. In deze publicatie ligt het accent op de beeldende vakken, maar dit is uit te breiden naar de andere kunstvakken.

Kunstzinnige oriëntatie – beeldend	
Gevoelens en ervaringen uitdrukken in <i>beelden</i> en ermee communiceren	Kerndoel 54
Beschouwen en reflecteren op eigen werk en dat van anderen	Kerndoel 55
Kennis en waardering ontwikkelen voor aspecten van cultureel erfgoed	Kerndoel 56
Nederlandse taal	
Mondelinge taalvaardigheid: <ul style="list-style-type: none"> • spreken • luisteren • gesprekken voeren 	Kerndoel 1, 2, 3, 10 en 12
Leesvaardigheid: <ul style="list-style-type: none"> • lezen van zakelijke teksten • lezen van fictie 	Kerndoel 4, 5, 7, 9, 10 en 12
Schrijfvaardigheid	Kerndoel 5, 8, 9, 10 en 12
Taalverzorging en begrippenlijst	Kerndoel 11

Kunstzinnige oriëntatie (beeldende vakken)

Hieronder geven we achtergrondinformatie die je kunt gebruiken bij het ontwerpen van beeldende lessen waarbij je aandacht besteedt aan samenhang tussen de drie kerndoelen voor kunstzinnige oriëntatie.

Kerndoel 54

*De leerlingen leren **beelden**, muziek, taal, spel en beweging gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en ermee te communiceren*

Bij dit kerndoel leren kinderen hun gevoelens en ervaringen uit te drukken in beeldende werkstukken en via die werkstukken met anderen te communiceren.

Hoe kun je dat aanpakken? Je hebt een thema gekozen dat gericht is op de culturele omgeving van de school en dat een link heeft met wereldoriëntatie (aardrijkskunde, geschiedenis, natuur en milieu of techniek). Mogelijk heb je al enkele ideeën bij het thema en heb je sleutelvragen bedacht. Hoe kun je nu een teken- of handvaardigheidles bedenken rond het gekozen thema om een cultureel uitstapje voor te bereiden?

Bij het voorbereiden van zo'n les kun je jezelf de volgende vragen stellen:

1. Welke mogelijkheden biedt het thema om beeldende werkstukken te maken?
2. Welk beeldmateriaal (echte objecten of afbeeldingen) ga ik met kinderen beschouwen?
3. Hoe werken de kinderen? Naar de directe waarneming of vanuit herinnering en verbeelding?
4. Op welke beeldaspecten wil ik in de les het accent leggen?
5. Welke materialen en technieken passen het beste bij het onderwerp?
6. Zijn onderwerp, beeldaspecten, materialen en technieken goed op elkaar afgestemd?

Hieronder werken we deze vragen uit.

Welke mogelijke onderwerpen biedt het thema om beeldende werkstukken te maken?

Ga na welke aanknopingspunten het thema en het culturele uitstapje bieden voor het maken van:

- Tekeningen, schilderijen, collages, drukwerk.
- Ruimtelijke beelden.
- Bouwwerken.
- Gebruiksvoorwerpen.

Bekijk ook welke aanknopingspunten er zijn er om aandacht te besteden aan kunst en vormgeving:

- Schilderkunst en grafiek.
- Beeldhouwkunst.
- Architectuur.
- Ambachtelijke vormgeving en industriële vormgeving.

In het kader van het tegelproject wil de leraar dat de klas een bezoek brengt aan de Harlinger Aardewerk- en Tegelfabriek. Het ligt dan ook voor de hand om met de kinderen tegels te gaan beschilderen. Dat kan in de fabriek tijdens een workshop na afloop van de rondleiding. De leraar verwacht dat dit interessant is voor de kinderen van groep 5/6. Als voorbereiding op de workshop maken de kinderen op school een ontwerptekening, zodat ze in de workshop onder leiding van een echte tegelschilder meteen aan de slag kunnen.

Welk beeldmateriaal (en eventueel teksten) ga je beschouwen als inspiratiebron?

Door met de kinderen echte objecten of afbeeldingen te beschouwen wek je belangstelling voor het onderwerp en richt je hun aandacht op de vormgeving. Sluit daarbij aan bij de belevingswereld van de kinderen en stel vragen die betekenisvol voor hen zijn (zie ook kerndoel 55). Maak eventueel ook gebruik van poëzie en verhalende teksten om de verbeelding van kinderen te stimuleren.

Tijdens de inleiding van de tekenopdracht beschouwen de kinderen op het digibord afbeeldingen van tegels van kinderspelen en bespreken ze hoe je aan de attributen, maar vooral ook aan de lichaamshouding van de kinderen kunt zien welk spel er gespeeld wordt.

Ze bekijken ook een tegel met een 'tegelwijsheid' en luisteren naar gedichten over lief en aangepast zijn (of juist niet). Ze laten zich daardoor inspireren bij het maken van een tekst en een tekening over een spel dat ze spelen als 'eigen-wijs' hun eigen gang gaan.

Hoe gaan de kinderen werken?

De kinderen werken naar de directe waarneming: ze tekenen bijvoorbeeld buiten of ze tekenen voorwerpen die voor hen op tafel staan (vruchten, insecten, een knuffel, et cetera). Of ze werken vanuit herinnering en verbeelding (hun eigen huis, een bezoek aan een dierentuin, vakantieherinneringen, et cetera). Een derde mogelijkheid is een combinatie van beide: eerst gericht kijken naar en praten over echte objecten of afbeeldingen, daarna verder werken vanuit herinnering en verbeelding. Afhankelijk van de doelstelling van je les kies je voor een van de drie mogelijkheden.

Op welke beeldaspecten wil je in de les het accent leggen?

Beeldaspecten zijn onderdelen waaruit een beeldend werkstuk is opgebouwd, zoals vorm, lijn, kleur, textuur, ruimte en compositie. In principe gebruiken kinderen in elk beeldend werkstuk (bijna) alle beeldaspecten, zij het vaak onbewust. Door in de inleiding van de les een aantal beeldaspecten extra te benadrukken kun je hen leren een beeldtaal te hanteren om zo meer grip te krijgen op hun manier van vormgeven. Mensen en dieren vragen bijvoorbeeld om de beeldaspecten *vorm* en *lijn*: hoe kun je door de vorm van het lichaam (buigen van romp en ledematen) en schuine lijnen van armen en benen beweging suggereren?

Tijdens de inleiding kijken en praten de kinderen over tegels met afbeeldingen van oude kinderspelen. Sommige kinderen voeren in de kring met hun lijf verschillende bewegingen uit en 'bevrozen' dan in een karakteristieke houding die hoort bij een bepaald spel. De leraar bespreekt met hen hoe je door het buigen van ledematen (beeldaspect vorm) en de schuine lijnen die armen en benen vormen (beeldaspect lijn) de suggestie van beweging op oproepen.

Welke materialen en technieken passen het beste bij het onderwerp en het thema?

Welke materialen en technieken passen het beste bij je onderwerp en thema? Wil je bijvoorbeeld tekenen of schilderen? Bij een onderwerp dat om veel details vraagt kun je denken aan potlood of pen en inkt. Een onderwerp dat vraagt om grote vormen en krachtige kleurvlakken is meer geschikt voor materialen als oliepastelkrijt of plakkaatverf. Wil je beelden maken? Onderwerpen rond mensen en dieren zijn bijvoorbeeld geschikt voor boetseertechnieken in klei. Voor onderwerpen die te maken hebben met architectuur kun je denken aan papier, karton en kosteloos materiaal.

In het tegelproject gaat het erom dat de kinderen kennismaken met de ambachtelijke werkwijze waarop al 400 jaar Harlings blauw geschilderd wordt. Dat betekent op klein formaat schilderen met penseel en blauw glazuur op een ondergrond van witte tinglazuur. Dat is niet gemakkelijk. Daarom kiest de leraar ervoor om eerst een ontwerptekening te maken op papier. Van deze tekening maken de kinderen een 'spons', dat betekent dat ze de contourlijnen van de tekening met een naald van kleine gaatjes voorzien. Het ontwerp brengen ze mee naar de workshop waar ze onder leiding van een ervaren tegelschilder hun ontwerpen op de traditionele manier uitwerken op een echte tegel.

Schilderen op een ondergrond van glazuur is moeilijk, je moet snel werken met een vaste hand. Het vraagt uiterste concentratie en de kinderen ontdekken dat tegelschilderen een ambacht is dat om jarenlange ervaring vraagt. Maar ze krijgen zulke goede begeleiding dat ze trots kunnen zijn op hun resultaten. Het mooie is dat ze gewerkt hebben op de traditionele manier, maar wel vanuit een eigen ontwerptekening en zelfgemaakte teksten. Het resultaat is een tegeltableau dat (voor eventuele toekomstige archeologen) een mooi beeld geeft van spelende kinderen anno 2010!

Zijn onderwerp, beeldaspecten en materialen en technieken goed op elkaar afgestemd?

Wanneer je een beeldende les bedenkt, start je vaak bij de inhoud. Wat ga je doen met de kinderen? Je kiest een betekenisvol onderwerp, materialen/technieken en beeldaspecten die je wilt benadrukken. Daarbij kun je meerdere keuzes maken. Welke keuzes je maakt hangt af van je doelstelling: wat wil je dat kinderen leren in deze les? En hoe formuleer je precies de opdracht die je kinderen geeft?

Kun je daarin een beeldend probleem verwerken dat de kinderen kunnen oplossen door gebruik te maken van hun verbeelding?

De leraar in het tegelproject komt tot de volgende keuzes

Thema: 'Harlings blauw'

Onderwerp: eigenwijze kinderspelen

Beeldaspecten: vorm en lijn (lichaamshouding, suggestie van beweging) en kleur

Materiaal/techniek: ontwerptekening maken met potlood en omzetten in 'spons'; tegel beschilderen met glazuurverf op de traditionele ambachtelijke manier.

Beschouwen: tegels van kinderspelen en tegels met tekst en tegelwijsheden, luisteren naar gedichten over eigen-wijs zijn.

Opdracht: schrijf naar aanleiding van gedichten over eigen-wijs zijn een korte tekst over wat je het liefste speelt als je geen zin hebt om lief en aangepast te zijn. Maak een ontwerptekening van jezelf terwijl je aan het spelen bent. Laat aan attributen en lichaamshouding zien om welk spel het gaat.

De tekening en tekst mag je tijdens de workshop in de fabriek uitwerken tot echte tegels. Met alle tegels samen maken we een tegeltableau voor de hal van de school.

Kerdoel 55

De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.

Bij dit kerndoel leren kinderen beschouwen en reflecteren aan de hand van hun eigen beeldende werkstukken en het beeldend werk van professionele kunstenaars en andere vormgevers.

Hoe kun je met kinderen beschouwen en reflecteren?

Beschouwingsgesprekken als inleiding en evaluatie van een beeldende les

In veel methoden voor de beeldende vakken is beeldbeschouwing een onderdeel van een beeldende les. In de *inleiding* van de les houd je aan de hand van beeld- of concreet materiaal een beschouwingsgesprek als voorbereiding op beeldende opdracht (zie ook kerndoel 54).

Tijdens het *werkproces* bespreek je met kinderen hun plannen en voer je korte gesprekken met individuele leerlingen om hen te stimuleren op hun werk en op het werkproces te reflecteren. Je nodigt kinderen uit om te vertellen over hun werk en stelt vragen om hen te helpen zelf oplossingen te vinden voor beeldende problemen. Zo nodig grijp je terug op het beeldmateriaal uit de inleiding.

Tijdens de *evaluatie* houd je een beschouwingsgesprek over het beeldend werk van de kinderen zelf. Daarbij reflecteer je met hen zowel op het product als op het werkproces. Je legt relaties met het werk van kunstenaars en stimuleert hen respect en waardering te tonen voor het werk en de zienswijze van anderen.

Bij de evaluatie vraagt de leraar niet naar het mooiste werkstuk, maar bespreekt de aandachtspunten van de opdracht en de oplossingen die de kinderen gevonden hebben voor het beeldende probleem. Kunnen ze aan de ontwerptekeningen zien welk spel de kinderen spelen? Bij welke tegel zie je dat heel duidelijk, bij welke minder duidelijk? Waar zie je dat aan? Hoe zou je het nog duidelijker kunnen maken? Ze gaat ook in op de techniek om een 'spons' te maken. Een tweede evaluatiemoment vindt plaats als de kinderen hun gebakken tegels terugkrijgen van de fabriek. Ze bespreken het bakproces. Welke veranderingsprocessen hebben er plaatsgevonden tijdens het bakken van de tegels op 1000 graden? En hoe kun je met alle tegels een tegeltableau samenstellen met een interessante compositie? Waar let je dan op? Bijvoorbeeld: afwisseling van tekst en beeld, grote en kleine vormen, kleur. Samen schuiven ze met de tegels en overleggen ze, totdat ze tevreden zijn over het resultaat.

Spontane gesprekjes tussendoor

Een beschouwingsgesprek hoeft niet altijd gekoppeld te zijn aan een beeldende les. Het kan ook gaan om kleine spontane gesprekjes tussendoor, bijvoorbeeld naar aanleiding van voorwerpen die kinderen hebben meegebracht. Of je laat een bijzondere (kranten)foto of een filmpje van YouTube op het digibord zien en wacht de reacties van de kinderen af. Kinderen kunnen ook zelf digitale beelden meebrengen. Zeker wanneer je aan een project werkt zullen kinderen spontaan van alles meebrengen van thuis.

Beschouwingsgesprekken als voorbereiding op een cultureel uitstapje

Het beschouwingsgesprek kan ook een voorbereiding zijn op een cultureel uitstapje.

Beschouwingsgesprekken tijdens de inleiding of evaluatie van een beeldende les duren meestal niet langer dan tien minuten. Binnen een project, als voorbereiding op een cultureel uitstapje naar een atelier, museum of erfgoedinstelling, kunnen beschouwingsgesprekken ook langer duren.

Binnen projecten hebben beschouwingsgesprekken vaker een zelfstandig karakter. Toch is een koppeling met praktische beeldende lessen belangrijk, al hoeft dit niet altijd direct aansluitend op het gesprek.

Binnen het tegelproject hebben de kinderen een lang beschouwingsgesprek gevoerd. Van de blauwwitte kostuums van de Toppers voor 'Holland promotion' bij het Eurovisie Songfestival (actualiteit) tot de Hollandse tegelcultuur in de 17^e eeuw. Dat vonden ze leuk, maar ze waren dit niet gewend. Dus na een half uur vroegen ze: 'Juf wanneer gaan we nu iets doen?' Ook voor de leraar waren beschouwingsgesprekken nieuw; ze moest een beetje zoeken naar de spanningsboog van de kinderen.

Gesprekstechnieken

Open en gesloten vragen

Tijdens het beeldbeschouwingsgesprek heb je de keuze uit open en gesloten vragen. Gesloten vragen zijn vragen waarop maar één goed antwoord mogelijk is, open vragen laten verschillende antwoorden toe. Een meer gesloten vraag is bijvoorbeeld: *van welk materiaal is dit beeld gemaakt?* Het antwoord ligt vast, bijvoorbeeld: brons.

Een iets opener vraag is: *hoe zou dit beeld kunnen heten?* Dit is een interpretatievraag. Ook al heeft de kunstenaar het beeld een titel gegeven, andere antwoorden zijn ook mogelijk. Kinderen kijken naar bepaalde eigenschappen van het beeld en interpreteren wat ze zien door een titel voor het beeld te bedenken. Een heel open vraag is: *wat vind je van dit beeld?* Dit is een evaluatievraag en bedoeld om de mening, of het oordeel van kinderen te achterhalen. Op deze vraag kan ieder kind zijn eigen antwoord geven, er zijn zoveel antwoorden mogelijk als er kinderen in de groep zitten. Elk antwoord is in principe goed als het kind dit kan onderbouwen.

Verwoorden wat je ziet

Het gaat bij beeldbeschouwing niet alleen om het geven van goede antwoorden op vragen. Veel belangrijker is dat kinderen leren verwoorden hoe ze tot hun antwoord komen. Daarom is het belangrijk om door te vragen: *wat maakt dat je dat denkt?* En vooral: *waaraan zie je dat?* Die laatste vraag is misschien wel de belangrijkste vraag die je als leraar bij beeldbeschouwing stelt. Een belangrijk doel van beeldbeschouwing is betekenis geven aan wat je ziet: door goed waar te nemen, je verbeelding te gebruiken en te interpreteren.

De techniek van het doorvragen

Kinderen zien vaak veel meer dan ze onder woorden kunnen brengen. Je kunt hierbij helpen door de techniek van het doorvragen. Doordat je je vragen steeds meer toespitst, kun je het kind helpen om woorden te vinden voor wat het precies bedoelt.

Bevestiging en respect voor elkaar

Het is belangrijk dat kinderen zich tijdens een gesprek veilig voelen en uitgenodigd worden tot actieve deelname. Geef veel bevestiging en probeer een beoordelende houding te vermijden. Het gaat bij beeldbeschouwing niet zozeer om goed of fout, als wel om een zoekproces naar mogelijke antwoorden. Houd in de gaten dat kinderen respectvol reageren op de bijdrage van een ander.

Samenvatten

Vat regelmatig even samen wat er gezegd is, zodat kinderen de rode draad van het gesprek kunnen vasthouden.

Een gesprek structureren

Om structuur aan te brengen in een beschouwingsgesprek kun je eventueel gebruik maken van vijf kernvragen:

- Wat is je eerste indruk?
- Wat zie je precies?

- Wat betekent het denk je?
- Hoe weet je dat?
- Wat vind je ervan?

In het onderstaande overzicht zijn deze kernvragen uitgewerkt.

<p>Wat is je eerste indruk?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wie wil er iets over vertellen? Is er iets dat je opvalt? <p>Wat zie je?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat is het voor een soort (kunst)werk en waar zie je dat aan? • Wat stelt het (kunst)werk voor? <p>Hoe is het gemaakt? Met welke techniek? Met welk materiaal?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat valt op aan het gebruik van beeldaspecten (kleur, vorm, lijn, ruimte, textuur en compositie) <p>Wat betekent het, denk je?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat roept het werk bij jou op (gevoelens, gedachten, fantasieën)? • Wat zou de maker (kunstenaar) met dit werk willen vertellen, denk je? • Welke functie heeft het? Voor wie is het bedoeld, denk je? • In welke tijd/op welke plaats is het gemaakt, denk je? <p>Hoe weet je dat?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hoe weet je dat? Kun je dat ergens aan zien? (Met deze vragen pendel je tussen wat je ziet en hoe je dat interpreteert.) <p>Wat vind je ervan?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat vind je van het (kunst)werk? Wat maakt dat je dit vindt?
--

Kerdoel 56

De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed

Dit kerndoel is gericht op kennismaken met echte kunstwerken en erfgoed in hun directe omgeving. Kinderen leren zich open te stellen voor wat kunst en erfgoed met hen doet. Zij voeren gesprekken met elkaar, de leraar, kunstenaars en andere gastdocenten (zie ook kerndoel 55). Door samen te zoeken naar antwoorden op vragen ontwikkelen zij kennis over kunst en erfgoed met als uiteindelijke doel daarvoor waardering te ontwikkelen.

Breng kinderen zoveel mogelijk in aanraking met kunst en cultuur in hun directe omgeving. Bij beeldende kunst gaat het om schilderkunst, grafiek, fotografie, beeldhouwkunst, architectuur en vormgeving/design. Bij erfgoed gaat het om objecten uit het verleden (voorwerpen, monumenten, gebouwen), rituelen en gebruiken en verhalen van mensen over het verleden. Kinderen maken zowel binnen als buiten school kennis met kunst en cultuur.

Binnen school: sluit aan bij de eigen beeldcultuur van de kinderen. Vraag hun zelf objecten van thuis mee te brengen die te maken hebben met het thema. Leen echte kunst- en erfgoedobjecten bij musea, de kunstuitleen, centra voor de kunsten of erfgoedhuizen.

Nodig gastdocenten uit die boeiend kunnen vertellen: kunstenaars, een educatief museummedewerker, een erfgoeddeskundige. Denk ook aan ouders of buurtbewoners met een specifieke ervaring of deskundigheid.

De educatief medewerker van keramiekmuseum de Prinsessehof in Leeuwarden geeft in de rol van 'Meneer Kleistra' gastlessen voor scholen als voorbereiding op het museumbezoek. Hij komt in een prachtig Oudhollands tegeltjeskostuum met een koffer vol interessante objecten. Van tevoren hebben de kinderen hem per e-mail allerlei vragen gesteld, waar hij tijdens de gastles verder op ingaat.

Buiten school: laat kinderen kennismaken met kunst en cultureel erfgoed op straat, in een atelier, bij de kunstuitleen, in een museum voor beeldende kunst, een historisch museum, een kerk, een archief, een fabriek, in het landschap, et cetera. Het gaat erom dat kinderen kunst en cultureel erfgoed beleven en leren bevragen.

Het tegelproject start bij een opvallend fenomeen in het landschap. In het vlakke Friese land tussen Kimsward en Harlingen zijn opeens kleine heuveltjes te zien. Dit is een oude kleiakker waar vroeger de zeeklei werd opgegraven voor de tegelfabrieken in Harlingen. Dit landschap vormt de start van het tegelproject. Een foto van dit Hegerwiersterfjild roept vragen op: Wat valt op in het landschap? Wat is klei eigenlijk, hoe ontstaat zeeklei en waarom werd die afgegraven? Wat gebeurde er met die klei?

In dit leerproces werkt de school samen met instellingen voor kunst en cultuur en erfgoedhuizen. Zij proberen samen vraag en aanbod op elkaar af te stemmen. Soms heeft de culturele instelling een kant-en-klaar aanbod met lesmateriaal waarvan de school gebruik kan maken. Zoniet dan zullen school en culturele instelling samen een programma moeten ontwerpen dat afgestemd is op de vraag van de school en de mogelijkheden van de culturele instelling.

Tijdens de voorbereiding van het project bezoekt de leraar de tegelfabriek en een historisch museum in Harlingen. Ze verkent de mogelijkheden voor een rondleiding met workshop in de fabriek en verzamelt beeldmateriaal en achtergrondinformatie in museum Het Hannemahuis. Ze bestelt een themapakket bij de bibliotheek. Tijdens het verkennende onderzoek krijgen haar ideeën steeds meer vorm. Ze maakt een voorlopige opzet en planning waarin zij activiteiten op het gebied van kunstzinnige oriëntatie, wereldoriëntatie en taal op elkaar afstemt. Dan start ze met een serie geheimzinnige e-mails aan de kinderen om hen nieuwsgierig te maken naar het thema van hun nieuwe project.

Kinderen die nieuwsgierig zijn en met een onderzoekende houding op stap gaan reageren betrokkener en zien en ervaren meer. Bereid culturele uitstapjes daarom goed voor. Lig het accent op beeldende kunst, houd dan bijvoorbeeld een beschouwingsgesprek over een aantal kunstwerken uit de tentoonstelling die ze gaan bekijken (zie kerndoel 55). Kinderen vinden het vaak leuk als ze die later 'in het echt' herkennen. Zo reageerde een kleuter in het museum enthousiast met 'die is van ons', nadat ze het kunstwerk op school op een plaatje bekeken en besproken hadden. Datzelfde mechanisme werkt ook bij oudere kinderen. Met hen kun je erover praten wat het verschil in ervaring is tussen het kijken naar een kunstwerk op een plaatje of digibord en het echte kunstwerk dat bijvoorbeeld driedimensionaal is en veel groter of kleiner dan de reproductie.

Ook het zelf maken van beeldende werkstukken kan een goede voorbereiding zijn. Een andere werkvorm die goed werkt is dat kinderen na afloop van de museumles een workshop krijgen van een educatief medewerker of kunstdocent, waarin zij aan de slag gaan met beeldende problemen die verwant zijn aan die van de kunstenaars uit de tentoonstelling. Op school bereiden ze de workshop vast voor bijvoorbeeld door ontwerpschetsen te maken die ze in de workshop verder uitwerken.

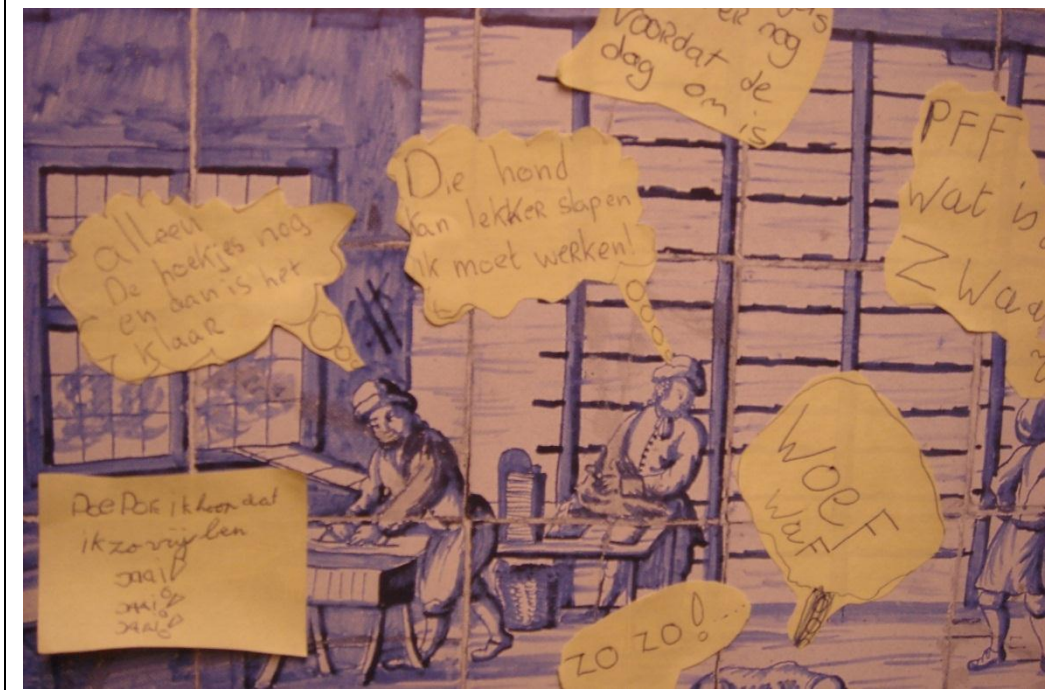
Na de rondleiding krijgen de kinderen een workshop onder leiding van een tegelschilder. Ze gebruiken hun ontwerp om op de traditionele ambachtelijke manier een tegel te beschilderen. Ze ontdekken dat tegelschilderen een vak is en niet gemakkelijk is. Het ambacht leren kost minimaal vijf jaar. Toch komen ze tot een goed resultaat voor een eerste keer dankzij de goede begeleiding van de tegelschilder en hun grote inzet en concentratie.

Ligt het accent meer op cultureel erfgoed en de relatie met geschiedenis, laat kinderen dan voorafgaand aan het culturele uitstapje bronnenonderzoek doen. Bekijk welke bronnen je kunt vinden bij je thema: oude foto's en kaarten, schilderijen van vroeger, informatieve teksten, verhalen, gedichten en geluidsopnames, kunst- en gebruiksobjecten van nu en vroeger, et cetera.

Een mooie bron vormt het Bolswarder tegeltaleau. Het laat zien hoe een tegelfabriek functioneert in de 17^e eeuw. De kinderen lezen informatieve teksten over het tableau. Ze verplaatsen zich in de hoofdpersonen en geven met stripwolkjes aan wat zij mogelijk zeggen en denken tijdens hun werk.

Zie voor meer informatie en een leerlijn per bouw bij de kerndoelen 54, 55 en 56 van het leergebied kunstzinnige oriëntatie: <http://tule.slo.nl>

Zie voor meer informatie over beeldbeschouwen *In gesprek met het beeld, beschouwen en reflecteren met kinderen*. De publicatie is een download via: www.slo.nl.

Nederlandse taal

Kinderen leren taal door taal te gebruiken en door erop te reflecteren. Tijdens taallessen wordt leerlingen, vaak via expliciete instructie, geleerd hoe ze taal kunnen of moeten gebruiken. Het leren van taal is dan vaak het doel, ook al is veelal geprobeerd het oefenen van de taalkaak in een betekenisvolle context te plaatsen. In de praktijk van alledag is taal echter in de meeste gevallen een middel om een doel te bereiken. Je luistert naar het nieuws op de radio, omdat je op de hoogte wilt blijven. Je legt uit aan een vreemde die je de weg vraagt, hoe hij naar het station loopt. Je schrijft een e-mail naar een instantie, omdat je ergens over geïnformeerd wilt worden. Je leest een recensie in de krant, omdat je benieuwd bent naar de mening van de recensent. Je leest een gedicht om te genieten van de taal en de manier waarop de dichter zich uitdrukt.

Bij het werken aan een thema wordt volop taal gebruikt: er wordt gepraat, geluisterd, geschreven en gelezen, in functionele situaties. Dat wil zeggen: taal is een middel om een doel in het kader van het thema te bereiken. Leerlingen hebben dus veel gelegenheid taal te gebruiken, maar ook om taal te leren. Dat leren van taal gebeurt vooral wanneer ze reflecteren op hun taalgebruik: heb ik met mijn praten/luisteren/lezen/schrijven mijn doel bereikt? Waardoor kwam dat? Van de leraar vraagt dit doorlopend om het maken van keuzes. Je kunt niet van elke taalactiviteit tijdens het project een taalles maken. Maar *wil je voorkomen dat het gebruiken van taal alleen maar (onbewust) toepassen is en wil je het project ook benutten om de taalvaardigheid van kinderen verder te ontwikkelen, dan is het zaak momenten te kiezen tijdens het project waarop je met kinderen reflecteert op wat ze gedaan hebben, doen, gaan doen.*

Hieronder staan, conform de indeling in het Referentiekader Taal per taaldomein aandachtspunten. Probeer steeds relevante en functionele keuzes te maken uit de verschillende domeinen en uit de aandachtspunten per domein en probeer daarbij eventuele te grote accenten op een bepaald aandachtspunt of hiaten in de gaten te houden.

Domein mondelinge taalvaardigheid: luisteren

Taken en teksten

Tijdens het werken aan een thema -bij het werken in de klas, bij een cultureel uitstapje, tijdens het bezoek van een gastdocent- zijn er veel momenten waarop leerlingen luisteren (naar monologen). Ze luisteren bijvoorbeeld naar instructies en uitleg van de leraar, naar informatie tijdens de excursie en naar presentaties van klasgenoten. Ze kunnen ook luisteren in situaties waarin ze niet lid zijn van een live publiek, bijvoorbeeld wanneer ze luisteren naar de radio of de tv of naar gesproken tekst op internet. Het zijn allerlei momenten waarop leerlingen luistervaardigheid die zij ontwikkeld hebben, kunnen toepassen, maar ook verder kunnen ontwikkelen. Dit laatste kan alleen wanneer daar gerichte aandacht voor is: waar kun je bijvoorbeeld op letten om de rode draad vast te houden?

Probeer leerlingen tijdens het werken aan een thema in verschillende luistersituaties te brengen, zodat ze hun luistervaardigheid veelzijdig kunnen ontwikkelen: breng ze, vergelijkbaar met het lezen van zakelijke teksten en fictie, in aanraking met verschillende tekstvoorten (een mondelinge tekst is ook een tekst), dus naast informatieve ook instructieve, betogende en overredende en verhalende luisterteksten.

Zorg, net als bij lezen, voor een duidelijke, logische functie van deze teksten in het project: teksten waarnaar je luistert om iets te leren over het thema, teksten om opdrachten uit te voeren of handelingen te verrichten, teksten om een mening te vormen of teksten die proberen te overreden; teksten waarnaar je luistert ter ontspanning, om eigen emoties een plek te geven of om een eigen normen- en waardenpatroon op te bouwen, of om de fantasie te prikkelen.

De teksten waarnaar leerlingen luisteren zijn wisselend qua lengte: instructies van de leraar zijn meestal kort, leerlingen luisteren maximaal een of enkele minuten. Presentaties van klasgenoten duren iets langer en tijdens een rondleiding of bezoek aan een museum onder leiding van een educatief medewerker kunnen de teksten, afhankelijk van de mate waarin de gids/medewerker erin slaagt de rondgang een interactief karakter te geven, vrij lang zijn. De informatie is meestal herkenbaar geordend voor de kinderen: er wordt bijvoorbeeld gebruik gemaakt van signaalwoorden die de volgorde aangeven. Bijvoorbeeld bij instructies: *eerst* doe je dit, *daarna*...; of bij informatie: *eerst* gebeurt dit, *daarna* gebeurt dat, of: *vroeger* ..., *later* ..., *nu* ... Er wordt niet veel (nieuwe) informatie gelijktijdig geïntroduceerd.

Bij het luisteren krijgen de leerlingen visuele ondersteuning in de vorm van bijvoorbeeld aandachtspunten op het (digitale) schoolbord, foto's, concrete voorwerpen en van concrete handelingen.

De woorden die gebruikt worden zijn frequente woorden en woorden die leerlingen zelf gebruiken en vaktaal die leerlingen zich tijdens het werken aan het thema eigen maken (zie ook de opmerking hierover bij 'lezen van zakelijke teksten').

Kenmerken van de taakuitvoering

Begrijpen en interpreteren

Maak leerlingen bewust van het doel waarmee ze luisteren. Wat willen of moeten ze met wat degene die aan het woord is, zegt?

- Willen of moeten ze iets doen? Dan let je goed op wat je precies moet doen, hoe je dat doet en in welke volgorde, en wat je ervoor nodig hebt eventueel.
- Wil of moet je iets leren of onthouden? Bepaal dan wat belangrijk is om te onthouden.
- Wil of moet je een mening ergens over vormen of geven, let dan op de mening van degene die aan het woord is en de argumenten die hij erbij geeft.

Afhankelijk van het luisterdoel bepaal je je manier van luisteren, bijvoorbeeld globaal, precies, selectief/gericht. Maak leerlingen hiervan bewust: afhankelijk van je luisterdoel hoef je niet altijd overal precies op te letten, soms hoef je bijvoorbeeld maar op één ding te letten.

Tijdens het luisteren halen leerlingen de hoofdzaken uit de tekst. Dat kunnen ze niet automatisch vanzelf. Probeer ze hierbij te helpen door met ze te bespreken waar je op kunt letten bij het luisteren. Iets wat belangrijk is, wordt meestal vaker gezegd, in dezelfde woorden of met andere woorden. Een spreker kan met zijn stem ook duidelijk maken wat hij belangrijk vindt; hij zegt het luider, met meer nadruk. Soms gebruikt hij letterlijk dat woord erbij: *belangrijk* of *van belang*. En soms helpt een spreker je door bijvoorbeeld in een PowerPointpresentatie de belangrijkste punten alvast op een rijtje te zetten.

Het gaat er ook om dat leerlingen in de gaten hebben naar wat voor soort tekst ze luisteren; ze onderscheiden, net als bij lezen, verschillende tekstsoorten. Doen ze zit niet, dan zullen ze niet of minder goed in de gaten hebben dat ze bijvoorbeeld naar een instructie in plaats van naar een verhaal luisteren en dat er dus een handeling van ze verwacht wordt. Tijdens het werken aan een thema zijn er tal van momenten waarop leerlingen hiervan bewust gemaakt kunnen worden; het luisteren tijdens het werken aan een thema is immers nooit een doel op zich, het is altijd functioneel.

Net als bij lezen gaat het er bij luisteren ook om dat leerlingen relaties leggen tussen eigen kennis en informatie die de spreker geeft. Die eigen kennis kunnen ze al hebben voordat het thema start. Ze kunnen ook kennis verworven hebben tijdens de startfase van het project, of in de fase van het ontdekken en onderzoeken. De spreker die de informatie geeft, kan bijvoorbeeld een klasgenoot zijn, of de leraar, een ouder, een gastdocent of een educatief medewerker.

Evalueren

Vraag, waar dat functioneel is (en niet als doel op zich) leerlingen een mening of oordeel te geven over wat ze gehoord hebben. Je kunt ook met de kinderen ingaan op het proces van luisteren.

Tijdens de rondleiding in de aardewerk- en tegelfabriek verslapt de aandacht van de kinderen soms. De leraar vraagt na afloop aan de kinderen wat ze vonden van de rondleiding. Ze vonden het prachtig, maar, 'het was soms wel een beetje saai'. 'Waardoor kwam dat dan,' vraagt de leraar door. 'We moesten zo lang staan', zeggen een paar kinderen. Ze bespreken dat ze ook lang achter elkaar moesten luisteren en dat de rondleider woorden gebruikte die soms een beetje moeilijk waren.

Samenvatten

Tot slot leent het werken met een thema, gekoppeld aan een cultureel uitstapje, zich goed voor het gestructureerd weergeven van informatie die leerlingen al luisterend (en kijkend) tot zich hebben genomen, bijvoorbeeld in de vorm van aantekeningen en een samenvatting.

Bij de rondleiding in de aardewerkfabriek maken de kinderen foto's van dingen en personen die zij belangrijk vinden. Wat er tijdens de rondleiding verteld is, gebruiken ze later als bijschrift bij de foto's. De foto's en de tekst geven de belangrijkste informatie van de rondleiding weer.

Domein mondelinge taalvaardigheid: spreken

Taken en teksten

Het werken aan een thema biedt geschikte, functionele, momenten voor leerlingen waarop ze hun spreekvaardigheid kunnen toepassen en verder kunnen ontwikkelen.

Het kan gaan om het uitbrengen van verslag, het geven van beschrijvingen, informatie, uitleg, instructie, of een mening.

Tijdens het tegelproject zijn er in alle fasen momenten waarop een beroep gedaan wordt op de spreekvaardigheid van leerlingen:

- *In de startfase verwoorden leerlingen tijdens een kringgesprek in korte monologen de eerste reacties op de geheimzinnige e-mails die ze hebben gekregen.*
- *In de fase van het onderzoeken en ontdekken stellen ze vragen en leiden die vraag waar nodig in; ze brengen verslag uit van activiteiten en reageren op vragen van klasgenoten.*
- *Tijdens de fase van het eigen werk vertellen ze bij foto's van het bezoek aan de aardewerk- en tegelfabriek; ze vertellen de gastdocent over het tegeltableau dat ze zelf gemaakt hebben.*
- *In de presentatiefase vertellen ze aan de hand van het eigen digi(bord)boek over hun ervaringen tijdens het project.*

Probeer tijdens het werken aan het thema *bewust* momenten te creëren in de verschillende fasen waarop kinderen hun spreekvaardigheid kunnen toepassen en ontwikkelen. Probeer ook te variëren in het type spreektaak (zie de voorbeelden hierboven).

Kenmerken van de taakuitvoering

Leerlingen proberen hun gedachtegang duidelijk te maken voor de luisteraar. Bij klasgenoten lukt dat aardig, vanwege de meestal gedeelde ervaringen. Er hoeft niet veel uitgelegd te worden of achtergrondinformatie gegeven te worden. Bij bijvoorbeeld een gast in de klas of ouders of leerlingen uit andere groepen is het lastiger: wordt alle informatie die nodig is voor een luisteraar om het te kunnen blijven volgen wel gegeven? Is de volgorde waarin het verteld wordt voor de luisteraar herkenbaar en te volgen? Het is voor leerlingen vaak lastig een goede structuur aan te brengen in wat ze vertellen. Het vertellen bij foto's of, het gebruiken van concrete voorwerpen bijvoorbeeld, kan leerlingen houvast geven bij het structureren. Maak leerlingen bij de verschillende spreekmomenten bewust van hun spreekdoel: wat wil je bereiken met wat je zegt? Kom daar later ook op terug: Is dat gelukt? Hoe kan het dat het niet gelukt is? Wat zou je een volgende keer anders kunnen doen?.

Creëer bij het werken aan het thema verschillende, functionele spreekmomenten, met wisselend publiek. Denk aan bekenden, leeftijdsgenoten, minder bekenden of volwassenen). Zo krijgen leerlingen gelegenheid te ervaren en te leren dat je je taalgebruik aanpast aan je luisteraar(s). Volwassenen spreek je anders aan dan leeftijdsgenoten en in formele situaties praat je anders dan in informele situaties.

In de meeste gevallen zullen de leerlingen over voldoende woorden beschikken om over hun onderwerp te vertellen. Ze gebruiken daarbij ook woorden die ze tijdens het project geleerd hebben, vaak gaat het dan om vaktaal. Soms moeten ze naar woorden zoeken. Tijdens het spreken kunnen pauzes, valse starts en herformuleringen voorkomen.

Domein mondelinge taalvaardigheid: gesprekken voeren

Taken en teksten

Het voeren van gesprekken kan verschillende functies hebben bij het werken aan een thema: leerlingen kunnen met elkaar (of met anderen) informatie uitwisselen, overleggen of discussiëren. Die gesprekken kunnen plaatsvinden met de hele groep of in kleine groepjes, met of zonder leraar of andere volwassene(n) erbij. Probeer tijdens het werken aan het thema verschillende gespreksituaties te creëren.

Gedurende het tegelproject zijn er in de verschillende fasen van het project allerlei gesprekken gevoerd. Voorbeelden:

- In de startfase wisselden de leerlingen ervaringen, verwachtingen en interpretaties uit; ze bekeken samen een oude tegel en probeerden die te beschrijven en de afbeelding en het uiterlijk te verklaren.*
- In de onderzoek- en ontdekkfase werd aan de hand van afbeeldingen van oude tegels een beschouwingsgesprek gevoerd; er werden afspraken gemaakt over het op handen zijnde bezoek aan de tegelfabriek; er werd gepraat over (voor)gelezen gedichten over eigenwijs zijn.*
- In de fase van het eigen werk bespraken de leerlingen de compositie voor hun tegeltableau (welke tegel kan het beste op welke plek?); ze voerden een gesprek met de educatief medewerker die in de klas komt (ze stellen vragen, reageren).*
- In de presentatiefase bespraken ze met elkaar wat er wel en niet in het groepsdigi(bord)boek moet worden opgenomen.*

Kenmerken van de taakuitvoering

Gespreksregels komen meestal uitgebreid aan de orde in taalmethodes, bijvoorbeeld: niet voor je beurt praten, niet door elkaar praten, aansluiten bij wat een ander gezegd heeft, hoe kun je een gesprek beginnen, en eindigen? Gesprekken tijdens het werken aan een thema lenen zich goed voor het toepassen van geleerde gespreksregels. De gesprekken kunnen ook aanleiding geven om met kinderen op het verloop van het gesprek te reflecteren en eventueel nieuwe gespreksregels te leren, of om bepaalde regels op te frissen. Kies de momenten om met de leerlingen te reflecteren op het gesprek bewust; dus niet na alle gesprekken die gevoerd zijn. Bespreek samen vragen als: Hoe verliep het? Hoe kwam dat? Zijn er dingen waar we een volgende keer beter op moeten letten als we met elkaar praten? Stel samen met leerlingen regels op of scherp regels aan en breng die in herinnering bij het volgende gesprek. Koppel dit aan het doel dat met het gesprek bereikt moet worden en maak leerlingen daar ook bewust van. Tijdens een gesprek proberen leerlingen rekening te houden met hun gesprekspartners. Houden ze bijvoorbeeld rekening met een verschil in ervaringen en achtergrondkennis? Maken ze verschil tussen bijvoorbeeld klasgenoten, leraar, gastdocent of ouders in aanspreekvorm en woordkeus?

Kunnen ze volgen wat gesprekspartners zeggen? Wat voor actie ondernemen ze wanneer ze het niet meer goed kunnen volgen?

In de meeste gevallen zullen de leerlingen over voldoende woorden beschikken om een gesprek te voeren in het kader van het thema. Ze gebruiken daarbij ook woorden die ze tijdens het werken aan het thema geleerd hebben. Vaak gaat het dan om vaktaal. Soms moeten ze naar woorden zoeken.

Tijdens het praten kunnen haperingen en verkeerde of onduidelijke intonatie voorkomen. De zinsconstructies zijn meestal eenvoudig en er kunnen fouten in voorkomen.

Domein leesvaardigheid: lezen van zakelijke teksten

Taken en teksten

Probeer verschillende tekstsoorten bij het thema te betrekken, dus naast informatieve ook instructieve, betogende en overredende teksten.

Zorg voor een duidelijke, logische functie van deze teksten in het project: teksten om iets te leren over het thema, teksten om opdrachten uit te voeren of handelingen te verrichten, teksten om een mening te vormen of teksten die proberen te overreden. Het kunnen teksten zijn die speciaal voor deze leeftijdsgroep geschreven zijn, bijvoorbeeld uit Informatiereeksen of uit kindertijdschriften, maar ook teksten die dat niet zijn, bijvoorbeeld folders, informatieve boeken, affiches of teksten uit de krant.

Tijdens het werken aan het thema lezen de kinderen allerlei teksten die met het onderwerp 'tegels' te maken hebben. De teksten passen op een natuurlijke, functionele manier bij de verschillende fasen. Zo lezen ze in de startfase een artikel uit de krant over restanten van een oude aardewerkfabriek onder een school in Harlingen. In de fase van het onderzoeken en ontdekken bladeren ze in dikke, wetenschappelijke, boeken over Fries aardewerk. Het gaat dan vooral om het bekijken van allerlei foto's van tegels en het lezen van de onderschriften erbij. Voordat ze de Harlinger Aardewerk- en Tegelfabriek bezoeken, lezen en bekijken ze de folder van de fabriek. En voordat de educatief medewerker van het keramiemuseum De Prinsessehof op school komt, lezen ze mails met antwoorden op hun vragen die hij hun gestuurd heeft. Tijdens de presentatiefase lezen ze elkaars teksten en herlezen ze teksten die gedurende het werken aan het thema gebruikt zijn. Ze kiezen welke teksten uiteindelijk opgenomen worden in het digi(bord)boek, het groepsportfolio.

Over het geheel genomen bevatten de (informatieve) teksten voor leerlingen in deze groep visuele ondersteuning in de vorm van een herkenbare lay-out, illustraties, een titel en eventueel kopjes en een heldere alinea-indeling. De teksten kunnen ook schema's en tabellen bevatten. De tekstopbouw is herkenbaar voor leerlingen; tekststructuren worden vaak duidelijk gemaakt met signaalwoorden of -tekens. Verwijzingen staan meestal dicht bij hun antecedent. Het taalgebruik is overwegend concreet, maar abstracter en formeler taalgebruik en vaktaal komen ook voor. Er komen zowel enkelvoudige als samengestelde zinnen voor.

Kenmerken van de taakuitvoering

Techniek en woordenschat

Hardop laten lezen van de teksten: niet doen! De teksten zijn functioneel binnen het thema; ze zijn niet bedoeld om het technisch lezen te oefenen. De teksten zijn ook niet bedoeld om er tal van geïsoleerde woordenschatoefeningen aan te koppelen. 'Moeilijke' woorden kunnen besproken worden als het woorden zijn die een functie hebben in het project. Dit zijn woorden die kinderen nodig hebben tijdens hun werken aan het thema: ze gebruiken ze. Vaak gaat het in dit geval om vaktaal.

Bij het voorbereiden van het bezoek aan de aardewerkfabriek lezen de kinderen een tekst over een beroemd tegeltableau, het Bolswarder tegeltableau waarvan het origineel in het Rijksmuseum hangt. Dit tableau laat zien hoe er vroeger gewerkt werd in een tegelfabriek. De leraar heeft een poster van dit tegeltableau gekocht en op een tafel gelegd. Kinderen zitten er in een groepje omheen en bekijken de afbeelding precies. Door erover te lezen en te praten en door het te bekijken, leren ze wat een tableau is.

Bij het bezoek aan de aardewerk- en tegelfabriek herkennen kinderen tegeltableaus en ze benoemen het spontaan. Ze beschilderen zelf tegels en maken daarvan een tableau dat in de gang op school komt te hangen. Tijdens de gastles van meneer Kleistra krijgen ze een puzzel van het Bolswarder tegeltableau. Hij wil ze gaan uitleggen wat het is, maar de kinderen zijn hem voor: ze weten wel dat het een tableau is. Kinderen en educatief medewerker gebruiken vervolgens het woord 'tableau' bij het praten over wat ze zien.

Begrijpen en interpreteren

Laat leerlingen het leesdoel voor zichzelf bepalen. Dat leesdoel kan gegeven zijn door de opdracht of het komt voort uit vragen en wensen van de leerling zelf.

De kinderen hebben tegels bekeken en ontdekt dat er gaatjes in de hoeken zitten. Ze willen nu weten waarom die gaatjes daar zitten. Ze schrijven een e-mail aan de gastdocent die op bezoek komt en stellen hun vraag. Al snel krijgen ze antwoord via de mail. Nieuwsgierig lezen ze wat hij geantwoord heeft over de gaatjes.

Het gaat erom dat kinderen zich bewust zijn van het doel waarmee ze lezen. Ze zoeken een tekst die bij dit leesdoel past of ze bepalen of de tekst die ze hebben gekregen geschikt is. Ze bepalen ook op welke manier ze de tekst gaan lezen om dit leesdoel te bereiken.

Waar let je op? Bij het lezen van informatieve teksten letten leerlingen op de volgende zaken:

- Ze gaan na wat ze zelf al weten en wat ze te weten zouden willen komen (zie leesdoel).
- Ze bekijken de tekst en bepalen op basis van de buitenkant wat voor soort tekst het is (past die bij het leesdoel?).

- Ze lezen de titel, eventuele kopjes en bekijken de eventuele illustraties en op basis daarvan voorspellen ze wat voor tekst het is en waar de tekst over zal gaan.
- Hiermee hebben ze een kapstok waar ze de rest van de tekst aan kunnen ophangen, maar tijdens het lezen gaan ze wel na of hun eerste ideeën kloppen.
- Tijdens het lezen letten ze op signaalwoorden die duiden op bepaalde tekststructuren; het herkennen van die structuren geeft weer een kader waarin gedetailleerde informatie in de tekst kan worden ingepast.
- Tijdens het lezen bouwen ze ook verwachtingen op over het vervolg, controleren ze deze en stellen ze deze zo nodig bij.
- Na het lezen (en ook tijdens) wordt teruggekomen op
  - het leesdoel: Wordt/is het bereikt?
  - de manier van lezen: Is die handig? Wordt daarmee het doel bereikt?

Niet alle leerlingen in de bovenbouw kunnen bovenstaande automatisch zelfstandig. Verwerk de activiteiten in logisch samenhangende opdrachten of begeleid leerlingen waar nodig.

Besteed ook niet altijd aan al deze zaken uitgebreid aandacht, maar maak keuzes. Dit om te voorkomen dat het lezen uitmondt in een reeks van geïsoleerde deelopdrachten.

Bij het begrijpen en interpreteren van teksten gaat het naast bovenstaande om het gebruiken van kennis over taal en kenmerken van teksten, het herkennen van specifieke informatie in een tekst, het leggen van verbanden tussen informatie in een tekst en/of tussen informatie in verschillende teksten, en om het gebruiken van eigen kennis over het onderwerp.

Evalueren

Besteed bij betogende teksten aandacht aan het onderscheiden van feiten en meningen en aan argumenten die bij een mening worden gegeven. Help leerlingen deze te onderscheiden.

Besteed ook aandacht aan een analyse van de argumentatie.

Samenvatten

Tijdens het werken aan een thema kan het functioneel zijn om informatie uit een of meerdere teksten vast te leggen, bijvoorbeeld in een woordweb, een tijdbalk, een Venn-diagram (voor overeenkomsten en verschillen) of een pijldiagram (voor oorzaken en gevolgen). Laat leerlingen zo mogelijk ook oefenen met het maken van samenvattingen. Deze samenvattingen zijn vooral voor henzelf bedoeld, ze hoeven niet door anderen gebruikt te worden. Dat stelt dus minder hoge eisen: ze hoeven bij het schrijven geen rekening te houden met een ander publiek. In de hoogste groepen kunnen samenvattingen ook voor anderen geschreven worden, bijvoorbeeld voor klasgenoten of voor ouders die geïnformeerd worden. Ondersteun leerlingen dan wel bij het publieksgericht schrijven. Leer ze bij het samenvatten verschillende regels toe te passen: weglaten, kiezen, samenvoegen, inkorten, vaststellen, afleiden.

Opzoeken

Stimuleer en leer, waar dat past bij het werken aan het thema, leerlingen ook zelf informatie op te zoeken in verschillende bronnen. Help ze daarbij door: het alfabet leren toepassen bij het zoeken in alfabetisch geordende bronnen; trefwoorden leren gebruiken, verschillende informatiebronnen leren selecteren en ze wegwijs maken in boeken, tijdschriften, bibliotheek en documentatiecentrum en op internet. Leer ze hoe ze naslagwerken (papier en elektronische) gebruiken.

Domein leesvaardigheid: lezen van fictie

Taken en teksten

Het lezen van gedichten en verhalen kan verschillende functies hebben. Leerlingen kunnen lezen puur voor ontspanning of om van te genieten. Lezen van fictie kan ook de functie hebben om eigen emoties een plek te geven of om een eigen normen- en waardenpatroon op te bouwen. Via fictie kunnen leerlingen ook informatie opdoen, bijvoorbeeld wanneer ze een verhaal lezen over kinderen in de tweede wereldoorlog: via deze kinderen krijgen ze een blik op hun wereld en leven. Een andere functie van fictie lezen is het prikkelen van de fantasie. Wees je bewust van de functie die het lezen van gedichten en verhalen bij het werken aan het thema heeft, om geschikte verhalen en gedichten te kunnen selecteren en ook om er passende activiteiten aan te koppelen.

Probeer -wanneer die ruimte er is- te zorgen voor een gevarieerd aanbod van verhalen (voorleesverhalen, verhalen/boeken om zelf te lezen, stripverhalen, prentenboeken, luisterboeken) en gedichten, zowel wat de genres betreft als de thematieken. Leerlingen uit de hoogste groepen kunnen verhalen aan die zich verder van het hier en nu afspelen. Prentenboeken zijn niet alleen voor de onderbouw, ook in de midden- en bovenbouw kunnen prentenboeken gelezen en bekeken worden. Besteed dan aandacht aan stijlkenmerken van de illustrator, vormen van beeldhumor en eventuele symboliek in de prenten.

De verhalen die leerlingen lezen hebben meestal een lineair verhaalschema met een of enkele verhaallijnen. De verhalen beginnen meestal bij het begin, soms middenin of na de gebeurtenis en hebben meestal een gesloten, happy end. Binnen een tekstvorm kunnen andere tekstvormen voorkomen, bijvoorbeeld een brief, dagboekfragment of krantenknipsel in een verhaal. (Herkennen leerlingen die verschillende tekstvormen? Waarom zou de schrijver/illustrator dat gedaan hebben? Wat is het effect?) De gedichten hebben meestal een begin, midden en eind; openingsregels trekken de aandacht en geven vaak het thema aan. Na de opening wordt naar een climax of clou gewerkt. Er komen rijmende en niet-rijmende gedichten voor (vormvaste en vormvrije poëzie). Oriënteer leerlingen op de verschillende vormen van rijm: eindrijm, halfrijm, alliteratie, binnen- en middenrijm, dubbelrijm en ook op het metrum in gedichten. Je kunt die vormen laten ontdekken, herkennen en naar het effect vragen bijvoorbeeld.

Verhalen worden meestal chronologisch verteld, soms met vertragingen (gedachten, beschrijvingen) of sprongen in de tijd. Flashbacks en flashforwards kunnen ook voorkomen. Het verhaal kan zich in verschillende ruimtes afspelen die expliciet gemaakt worden of af te leiden zijn. Personages maken meestal een ontwikkeling door. Ze worden direct en indirect getypeerd.

Kenmerken van de taakuitvoering

Techniek en woordenschat

Net als bij het lezen van zakelijke teksten leerlingen niet hardop laten lezen, tenzij het om voordragen gaat. Geef leerlingen in dat geval altijd de gelegenheid het voordragen voor te bereiden.

Begrijpen en interpreteren

Bij het lezen van fictie hebben leerlingen aandacht voor de volgende zaken:

- Ze bekijken het boek (voorkant, eventueel achterflap), ze lezen de titel, de naam van de schrijver en eventueel de illustrator, en voorspellen op basis hiervan waar het over zal gaan; ze ontwikkelen een globaal idee van wat ze te wachten zal staan; ze kunnen op dit moment besluiten het wel of niet te gaan lezen.
- Ze bladeren, bekijken eventueel wat illustraties en voorspellen waar het over zal gaan (wegleggen kan nu ook, dat zou overigens op elk moment moeten kunnen).

- Tijdens het lezen gaan ze na of hun eerste globale voorspellingen klopten en vragen ze zich af hoe het verhaal verder zal gaan (de voorspellingen worden gedetailleerder) en hoe het zal aflopen, en stellen ze waar nodig hun voorspellingen bij.

Deze activiteiten zijn geen doel op zich, maar een middel om greep te krijgen op het verhaal. Veel kinderen stellen zich tijdens het lezen, min of meer onbewust, vragen als 'Wat zou hij nu doen?' of 'Wie heeft het gedaan?' of 'Waar zou ze nu naartoe gaan?' of 'Hoe kunnen ze zich hieruit redden?' Door verder te lezen en door informatie en kennis te combineren proberen ze antwoorden te vinden. Zo construeren ze op een actieve manier (de betekenis van) het verhaal. Niet alle leerlingen doen dit automatisch. Het kan bij hen op gang gebracht worden bijvoorbeeld door een spannende, prikkelende vraag mee te geven.

Bij het begrijpen en interpreteren van verhalen en gedichten gaat het naast bovenstaande ook om het ontwikkelen en gebruiken van kennis van kenmerken van verhalen en gedichten (namen van auteurs, dichters en illustratoren, genres herkennen en onderscheiden, rijm en metrum herkennen, relatie tussen vorm en inhoud), specifieke informatie in de tekst (en beeld) herkennen al dan niet letterlijk en direct weergegeven, verbanden leggen tussen informatie in de tekst, teksten van een schrijver met elkaar vergelijken of teksten over hetzelfde thema met elkaar vergelijken, greep krijgen op verschillende functies en doelen van het lezen van fictie, en om eigen ervaringen (gevoelens, ideeën, angsten, dromen, wensen, normen en waarden) aan de inhoud van de tekst koppelen.

Het gaat er ook om dat leerlingen begrippen leren waarmee ze over fictie kunnen praten en dat ze die begrippen gebruiken (bijvoorbeeld verschillende rijmsoorten en genres van verhalen of gedichten).

Evalueren

Met name bij het reflecteren op en evalueren van het lezen van een verhaal of gedicht komen deze begrippen van pas. Leerlingen leren een oordeel te geven over het verhaal of gedicht, maar ook in te zoomen op onderdelen van het verhaal of gedicht die ze geraakt hebben, waarover ze zich verwonderen of die ze niet begrijpen. Langzamerhand ontwikkelen ze een literaire smaak. Dat kan alleen als er veel en gevarieerd aanbod geweest is en er ruim gelegenheid geweest is teksten te waarderen. Geef leerlingen daarom ook de gelegenheid lezerservaringen uit te wisselen.

Opzoeken

Waar dit functioneel is bij het werken aan het thema, kunnen leerlingen wegwijs gemaakt worden in het aanbod van boeken en organisaties: ze ontwikkelen kennis (wat is waar te vinden?), ze ontwikkelen vaardigheden (je weg vinden in het aanbod) en ze krijgen gelegenheid deze kennis en vaardigheden toe te passen.

Besteed niet altijd aan al deze zaken tegelijkertijd aandacht, maar maak keuzes en leg accenten.

Domein schrijfvaardigheid

Taken en teksten

Een thema biedt de noodzakelijke context voor het schrijven als een betekenisvolle activiteit: een schrijfo opdracht wordt niet zomaar gegeven omdat het op het rooster staat, maar het schrijven heeft een functie en staat in het teken van iets anders, bijvoorbeeld om informatie te vragen, verslag uit te brengen of om voor anderen of alleen voor jezelf uiting te geven aan je gedachten. Kinderen schrijven niet alleen voor hun leraar, maar er wordt daadwerkelijk iets met hun tekst gedaan; het schrijven is ergens voor nodig.

Een thema biedt mogelijkheden voor leerlingen om allerlei verschillende soorten teksten te schrijven. Ze ervaren de verschillende functies van schrijven: schrijven om te communiceren, schrijven om je te uiten (expressie), en schrijven om te leren (conceptualiserende functie).

Voorbeelden van teksten die leerlingen in het kader van het tegelproject geschreven hebben zijn:

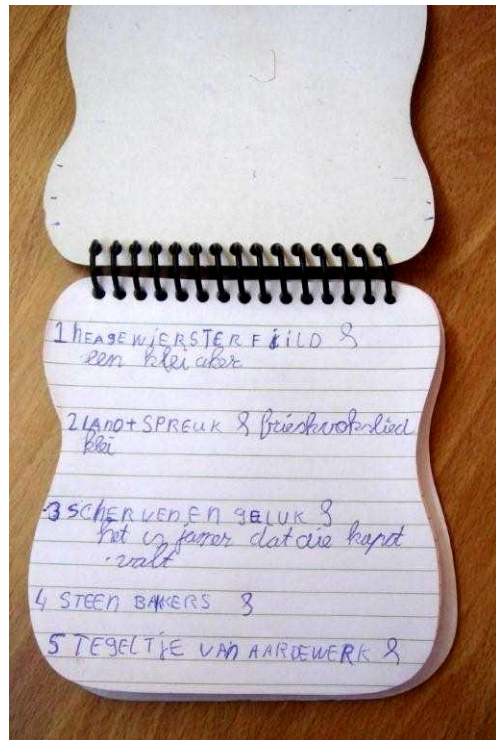
- *Vragen (conceptualiserende functie).*
- *Lijstje (conceptualiserende functie).*
- *Kort gedicht of korte tekst voor op de eigen tegel (expressieve functie).*
- *Tekstballonnen voor op de poster van het Bolswarder tegeltableau (expressieve, communicatieve en conceptualiserende functie).*
- *Aantekeningen, bijvoorbeeld naar aanleiding van het uitstapje (conceptualiserende functie).*
- *Korte teksten bij foto's van het bezoek aan de tegelfabriek (communicatieve functie).*
- *E-mail met vragen aan de gastdocent (communicatieve functie).*
- *Teksten voor in het digitale groepsportfolio (conceptualiserende en communicatieve functie).*

Door veelvuldig verschillende soorten teksten te schrijven en door de specifieke eisen die het schrijven van zo'n tekst stelt, kunnen leerlingen gevoeligheid voor genreverschillen ontwikkelen. Die genrekennis kan tijdens schrijfactiviteiten bij het thema verder ontwikkeld worden, bijvoorbeeld door bij bepaalde, voor de situatie relevante, kenmerken even stil te staan.

Kenmerken van de taakuitvoering

Voordat leerlingen gaan schrijven, wordt hun kennis over het onderwerp geactiveerd en doen ze op verschillende manieren kennis over het onderwerp op. Hun belangstelling voor het onderwerp wordt geprikkeld.

Als start van het tegelproject krijgen leerlingen geheimzinnige e-mails thuis: elke mail bevat een foto. Die foto's hebben te maken met het thema, maar wat precies, en hoe? Een van de kinderen maakt uit zichzelf een boekje voor het project. Ze neemt het notitieboekje mee naar school.

In gesprekken is er een gesprekspartner die duidelijk maakt wat hij wel of niet begrijpt en je kunt letten op gebaren, intonatie en mimiek. Maar tijdens het schrijven zijn deze informatiekanalen niet beschikbaar en moet je al schrijvend zelf steeds bedenken of wat je schrijft begrijpelijk is bijvoorbeeld. Leerlingen in de bovenbouw leren steeds beter rekening te houden met die handicap, maar de ontwikkeling naar zelfstandig schrijverschap is aan het einde van de basisschool nog niet voltooid. Belangrijk is het daarom dat leerlingen door hun medeleerlingen en leraar over hun teksten worden bevraagd: wat bedoelt de schrijver precies en hoe kan hij dat het beste opschrijven?

Mogelijke aandachtspunten daarbij zijn: samenhang binnen de tekst, afstemming op doel en op publiek, woordgebruik, spelling, interpunctie, en grammatica en leesbaarheid.

In de bovenbouw schrijven kinderen voor bekende anderen in nabije/informele situaties en verschuift dit naar het schrijven voor minder bekenden in formelere situaties. Probeer tijdens het werken aan het thema mogelijkheden te benutten om leerlingen aan of voor minder bekenden te laten schrijven. Bespreek met hen wat voor specifieke eisen deze schrijftaak aan hun tekst stelt.

Domein taalverzorging en begrippen

Om over taal en taalverschijnselen te kunnen praten is het noodzakelijk voor leerlingen een aantal begrippen te kennen. Ze kunnen deze begrippen leren in afzonderlijke taallessen en vervolgens leren hanteren en toepassen op andere momenten zoals bij het werken aan een thema. Gebruik deze begrippen dus waar dat functioneel is tijdens het project.

Aan het eind van de basisschool moeten leerlingen in ieder geval de volgende begrippen kennen (uit: *Referentiekader taal en rekenen. De referentieniveaus*, 2009):

Leestekens	1F: dubbele punt, punt, komma, puntkomma, uitroepetekens, vraagtekens, aanhalingstekens. 2F: trema, accent.
Woordsoorten	Zelfstandig naamwoord, werkwoord (klankvast, klankveranderend(zwak, sterk)), bijvoeglijk naamwoord.
Grammaticale kennis	1F: onderwerp, lijdend voorwerp, hoofdzin, bijzin, gezegde, persoonsvorm. 2F: lijdende en bedrijvende vorm, vragende vorm.
Tekstkennis	1F: standpunt, argument, feit, mening, tekstsoort en gespreksvormen, paragraaf. 2F: aanduidingen voor tekstsoorten en genres (ook: aanduidingen voor gespreksvormen), hoofdgedachte (van een tekst), tekstthema. Metatagische vormen: Woorden, zinnen en tekstfragmenten die informatie geven over de rest van de tekst (zoals signaalwoorden, prospectieve en retrospectieve tekstelementen in inleiding, samenvattende zin aan slot).
Stilistiek en semantiek	1F: betekenis, symbool, synoniem, context, letterlijk, figuurlijk, uitdrukking, spreekwoord, gezegde, moedertaal, tweede taal, vreemde taal, standaardtaal, dialect, meertalig, formeel en informeel taalgebruik, leenwoord. 2F: homoniem, homofon, vakjargon, stilistische adequaatheid (publiekgericht), presentatiekenmerken (van mondelinge en schriftelijke tekst).
Morfologie	1F: woordvorm, woorddeel, samengesteld, voorvoegsel, achtervoegsel, lettergreep. Getal (meervoud, enkelvoud), tijd (tegenwoordig, verleden, voltooid, onvoltooid). Verkleinwoord, verschijningsvormen werkwoord (stam, infinitief, bijvoeglijk naamwoord). 2F: -
Opmaak	1F: bladzijde, woord, zin, hoofdletter, uitspraak, titel, hoofdstuk, kopje, regel, letter, lettertype, alinea. 2F: -
Klanken	Articulatie, klemtoon, intonatie, spreekpauze.
Grammaticale begrippen voor werkwoordspelling	Werkwoord, tijd van het werkwoord (tegenwoordig en verleden, onvoltooid en voltooid), getal (enkelvoud, meervoud), eerste, tweede en derde persoon, persoonsvorm, voltooid deelwoord, stam van het werkwoord, hele werkwoord (infinitief), onderwerp, zwakke en sterke werkwoorden, werkwoordelijk gezegde.

Besteed, waar dat functioneel is, met de leerlingen aandacht aan correct taalgebruik en de regels die je daarvoor nodig hebt. Het kennen van de regels en het toepassen ervan vraagt veel leertijd. Bij het werken aan een thema kunnen zich uitstekende momenten voordoen om nieuwe instructie te geven, regels op te frissen en feedback te geven.

Aan het eind van groep 8 zou 75% van de leerlingen 80% goed moeten hebben bij het beheersen van de belangrijkste regels voor spelling, werkwoordspelling, interpunctie en afbreken. Voor een overzicht van deze regels, zie: *Referentiekader taal en rekenen. De referentieniveaus*, 2009.

SLO is het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Al 35 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek beleid, wetenschap en onderwijspraktijk. De kern van onze expertise betreft het ontwikkelen van doelen en inhouden van leren, voor vele niveaus, van landelijk beleid tot het klaslokaal.

We doen dat in interactie met vele uiteenlopende partners uit kringen van beleid, schoolbesturen en -leiders, leraren, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties (ouders, bedrijfsleven, e.d.).

Zo zijn wij in staat leerplankaders te ontwerpen, die van voorbeelden te voorzien en te beproeven in de schoolpraktijk. Met onze producten en adviezen ondersteunen we zowel beleidsmakers als scholen en leraren bij het maken van inhoudelijke leerplankeuzes en het uitwerken daarvan in aansprekend en succesvol onderwijs.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo